

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь — магістр

на тему: «ХІБА СУДДІ СУДЯТЬ? ІНСТИТУЦІЙНІ ПРАКТИКИ
ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності 054 Соціологія
Соколова Марія Володимирівна
Наукова керівниця: Рябчук А.М., к. соц. н.,
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Рецензентка: Марценюк Т.О., к. соц. н.,
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Секретар ЕК: _____

«__» _____ 2023 р.

Київ – 2023

	2
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СУДДІВСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ ЯК СПОСІБ ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА ТА ПРАВОСУДДЯ.....	8
1.1. Загальний контекст досліджень правосуддя.....	8
1.2. Дослідження суддівської професії в сучасній українській соціологічній традиції.....	11
1.3. Методологія дослідження інституційних практик правосуддя в Україні....	13
РОЗДІЛ 2. ПОКОЛІННЯ СУДДІВ ТА ВИБІР ПРОФЕСІЇ.....	16
2.1. Покоління суддів.....	16
2.2. Вибір кар’єрного шляху.....	21
РОЗДІЛ 3. ДОМІНАНТНІ ОЗНАЧНИКИ СУДДІВСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ ТА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В НАЯВНИХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ.....	25
3.1. Інтелектуальність.....	26
3.1.1. Правозастосування як інтелектуальна робота.....	26
3.1.2. Категоризація справ.....	29
3.1.3. Цінність саморозвитку.....	31
3.1.4. Спектр «інтелектуальність – допомога».....	31
3.2. Динамічність.....	32
3.2.1. Судова одиниця.....	32
3.2.2. Підготовка до розгляду.....	33
3.2.3. Проведення судових засідань та підготовка процесуальних рішень.....	34
3.2.4. Поведінка інших учасни_ць процесу та її вплив на динамічність роботи судді.....	37
3.3. Незалежність.....	38
3.3.1. Незалежність як основа змагальності.....	39
3.3.2. Суспільний тиск.....	41
3.4. Справедливість.....	44
3.4.1. Змістовне наповнення поняття справедливості.....	45
3.4.2. Законне та справедливе.....	47
3.4.3. Законодавчі прогалини.....	54

	3
3.4.4. Справедливий та незалежний суд.....	56
3.4.5. Виробництво справедливості.....	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ	68
ДОДАТОК А Гайд глибинного інтерв'ю.....	68

ВСТУП

Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні розпочалась судова реформа. Великий корпус досліджень судової реформи та судової системи загалом існує саме в царині юридичних наук, тоді як майже відсутній соціологічний погляд на судову систему. В західній традиції тема правосуддя розглядалася різними науками, в тому числі соціологів цікавила роль правосуддя у встановленні соціального порядку. На початку ХХ сторіччя в Україні також існувала потужна соціологічна школа права (Кістяківський, Ерліх, Пашуканіс), представники якої цікавилися роллю та діяльністю судів. Водночас на сучасному етапі питання правосуддя якщо не забуте, то винесено на периферію соціологічних досліджень. Втім, успішне реформування судової влади неможливе без теоретичного осмислення, базованого на емпіриці. І мова йде не стільки про популярний підхід до врядування - *evidence-based policy*, скільки про загальний рівень дискусії навколо питань права та судової влади зокрема. В першу чергу це пов'язано з тим, що зміни в соціальному інституті судової влади неможливі без загальної зміни візії, уявлень про права в суспільстві, і такі зміни часто починаються саме з наукової роботи.

Важливим є також той факт, що представники суддівської спільноти не мають свого голосу в питаннях судової реформи. Будучи самі об'єктом реформування, вони рідко отримують можливість бути активними учасниками цих змін.

Саме ці дві обставини (відсутність сучасних українських досліджень про українське правосуддя та «маргіналізація» голосу суддів) послугувало стимулом для написання роботи.

Проблема дослідження. Можливість щось досліджувати (або навпаки заборона це робити) завжди пов'язана з владними відносинами. При цьому дискурсивна мережа може накладати як явні так і неявні обмеження. У випадку наукового пізнання ми можемо називати це дисциплінарною об'єктивністю, коли мова йде про епістемологічні засади та право стверджувати «істинність»

тих чи інших положень (Мегилл, 2007). Істинність в такому випадку стосується і розмежування об'єктів та предметів досліджень.

В Україні соціологія права надзвичайно мало представлена. Право як об'єкт досліджень залишається переважно в межах юридичної науки. Уникання українською соціологією питань права цілком зрозуміле, і лежить таке бажання в укоріненому в суспільстві уявленні про природу права як норм, які встановлені державою. Такий позитивістський погляд суміщається з загальним позитивістським трендом в українській соціології, який крім іншого асоціюється з кількісними методами. Втім, зовсім необов'язково науковий позитивізм повинен мати наслідком ігнорування правових явищ: західні колеги успішно проводять теоретичні та емпіричні дослідження присвячені праву та системі правосуддя.

Юридична наука є переважно нормативною дисципліною, в центрі якої розміщено питання про те, як має бути. «Монополія» юристів в Україні на дослідження права призводить до низки локальних особливостей. Так, люди долучені до дизайну та імплементації реформ в Україні мають переважно юридичну освіту. Політичне набуває виняткового юридичного забарвлення. Певним чином ми маємо замкнуте коло, коли уявлення юристів, які визначають політику, будуються навколо вже існуючих правових текстів. Маючи візію того, як має бути (не завжди чітку), вони часто не мають бачення того, як є (звісно, крім впевненої констатації, що наявний закон не виконується).

Саме така ситуація характеризує судову реформу. Ми дуже мало знаємо про те, як функціонують суди. Не в останню чергу через те, що українське суспільство, проявляючи надзвичайну зацікавленість «законом», уникає питання про «право». Зв'язка «суд – уявлення про право» є надзвичайно важливою. Саме суди оприявлюють право, перетворюють абстрактний «змертвілий» текст закону на його соціальну реальність. Осмислення цього зв'язку має широку філософську (Гегель, Кант, Гоббс), юридичну (Фулер, Кельзен, Харт), соціологічну (Вебер, Дюркгейм, Карбоньє, Парсонс, Мід, Паунд) традиції.

Діяльність судів з необхідністю породжує окрему професійну спільноту. Ця професійна спільнота може розглядатися як правнича спільнота загалом, так і обмежуватися суддівською професійною спільнотою. Центральною темою цієї роботи є сама суддівська професія з соціологічного погляду. Попри те, що суддівська професія може розглядатися з різних точок зору, важливим є поєднати уявлення суддів про суддівську професію з тими інституційними практиками, які виникають всередині правосуддя. Більше того, осмислення суддівської професії потребує вписування її в ширший соціальний контекст, зокрема, через підважування інтуїції про автономність права.

Об'єкт дослідження – українські судді (чинні або у відставці не більше як 5 років).

Предмет дослідження – уявлення суддів про суддівську професію у зв'язку з інституційними практиками.

Мета роботи: виокремити інституційні практики правосуддя відповідно до уявлень суддів про свою професію та визначити місце судді в пов'язаних з правосуддям процесах.

Завдання дослідження:

1. Встановити місце досліджень суддівської професії в загальному корпусі досліджень соціології права.
2. З'ясувати стан досліджень суддівської професії у вітчизняній соціології.
3. Виокремити характеристики різних поколінь суддів.
4. З'ясувати мотивацію вибору суддівської професії.
5. Узагальнити уявлення суддів стосовно суддівської професії у зв'язку з інституційними практиками.
6. Розробити схему означників (характеристик) суддівської професії.

Дослідження мало експлораторний характер та проводилось за якісницькою методологією. Велике значення для роботи мав фокус на інституційних практиках, які виробляються суддівською спільнотою. Ці

інституційні практики свідомо винесені на периферію дослідження, ставлячи в центр певні означники (характеристики) суддівської професії, які дозволяють побачити особливості створення такої підсистеми, але, що важливіше, за рахунок цього виводять суддівську спільноту з її власної автономії, надаючи їй соціального контексту. Для того, щоб подолати бар'єр автономії, зокрема, були застосовані постструктуралістські підходи (Лакан, 2021; Жижек, 2019) до аналізу мови учасни_ць дослідження та дискурсивного розміщення тих чи інших виявлених означників.

Емпірична частина дослідження полягала у проведенні напівструктурованих глибинних інтерв'ю з чинними суддями та суддями у відставці. У період з 2 вересня 2022 року по 28 грудня 2022 року було проведено 30 інтерв'ю середньої тривалості 1 година 30 хвилин.

РОЗДІЛ 1

ДОСЛІДЖЕННЯ СУДДІВСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ ЯК СПОСІБ ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА ТА ПРАВОСУДДЯ

1.1. Загальний контекст досліджень правосуддя

Питання судової влади було предметом теоретичних дискусій в соціології, починаючи від класиків, які побіжно торкалися питання суддів у контексті взаємодії права та соціального порядку: Карл Маркс (Pashukanis, 1929), і Макс Вебер (Trubek, 1985), і Еміль Дюргайм (Clarke, 1976). Більш сфокусовано питання судової влади розглядалися в працях Жана Карбоньє (юридичний плюралізм) та Роско Паунда (інструментально прагматичний підхід) (Сіда, 2005). Водночас дослідження правничих професій в соціології права оформилися в окрему галузь та набули своєї популярності приблизно з 1980 року.

Великий корпус досліджень складений стосовно професії правника (lawyer) загалом, зокрема, звертається увага на функціонування правників в суспільстві, організацію їх роботи, питання доступу до професії (особливо популярними стали дослідження про гендерні аспекти) та доступу до правосуддя, професіоналізму та етики в професії (Webley, 2020). Дослідження часто ставлять перед собою за мету охарактеризувати професію правника як таку. Тобто професія правника є родовою категорією, в межах якої функціонують всі інші видові категорії: адвокат, прокурор, суддя тощо.

Такий підхід, з одного боку, досліджує загальні стандарти професії, що є раціональним враховуючи схожу професійну соціалізацію правників, яка виникає через спільне навчання та ускладнений доступ до професії (органи адвокатського самоврядування), але з іншого боку упускає певні особливості, які притаманні, наприклад, суддям.

Особливо проблематичним цей підхід до досліджень правничих професій є в українському контексті. Це пов'язано передусім з тим, що доступ до професії є достатньо простим. Крім того, спеціалізація в межах професії може відбуватися

на достатньо ранніх етапах. Зокрема, в Україні функціонує велика кількість так званих «правоохоронних вищів» (заклади вищої освіти, які перебувають під віданням Міністерства внутрішніх справ), які створюють специфічні умови для професійної соціалізації саме для майбутніх прокурорів, слідчих (які на відміну від європейської традиції теж є правниками). Велика частина суддів має попередній досвід роботи винятково в апараті суду, що теж впливає на формування особливих поглядів на правничу професію як таку. Тож емпіричні дослідження в Україні стосовно правничої професії загалом натикаються на низку перепон методологічного характеру.

Не так багато досліджень присвячені окремо професії судді. З одного боку, це пов'язано з тим, що функціонування суду та суддів часто розглядаються в аспекті більш загальних питань функціонування права, що часто є предметом юридичної науки, *political science* та філософії, і соціологія та антропологія права ще не змогли вибороти сильних позицій в цьому напрямі досліджень. З іншого боку, судді як особлива професійна спільнота частіше згадуються в дослідженнях присвячених правовим феноменам або окремим галузям права в соціологічному контексті, там вони аналізуються з позиції їх розміщення щодо визначеного предмету дослідження (Frankfurter and Jennings, 1936) та/або їх вплив на еволюції того чи іншого явища (Thompson, 2018). Втім, є і третій шлях дослідження суддів – через інституційну парадигму. Соціологія права зміщує свій фокус з вивчення норм та доктрини саме на інституції, при цьому центральним предметом вивчення стає не поведінка судді (Barry, 2020), а сам судовий процес (Přibáň, 2020). Намагаючись віднайти своє особливе місце в дослідженнях саме суддівської професії, соціологія права зробила ставку на етнографічні дослідження та антропологічний підхід (Mather and Yngvesson 1980; Nader 1979; Merry 1990, 2012).

Основна проблема досліджень професії судді пов'язана з тим, що ця професія з необхідністю підіймає питання про ширший горизонт, а саме про природу права та його місце в соціальному. Назагал можна виділити дві домінуючі теорії права: позитивістську та юснатуралістську (природно

правову), де перший підхід обстоює право як результат діяльності владних органів, тоді як другий базує право на невід'ємних та невідчужуваних правах. Втім, в обох теоріях право постає як щось зовнішнє до суспільства. Соціологія права певним чином була покликана вирішити цю несумісність. Зокрема, таку спробу здійснив Євген Ерліх, ввівши поняття «живого права» (яке існує в нерозривному зв'язку з рутинним життям людини та суспільства) та «юридичного права», як правила для рішень, яке мобілізується у випадках спору (Hertogh, 2020). Про мобілізацію права писав і відомий теоретик Дональд Блек (1973), який вважав, що «право утворюють емпіричні факти (акти поведінки), а не правила в сенсі вживання цього терміна в побуті та юриспруденції для визначення норм» (Black, 1972 цитовано за Сердюк, 2005). В цьому контексті можна згадати і роботи Богдана Кістяківського, який обстоював ідею соціальності права, його входження в різні сфери життя, а тому його плюральності як явища: державно-організаційного, психічного, нормативного і соціального (1999, с.191).

Не дивлячись на теоретичні концептуалізації права як соціальної категорії, в практиці емпіричних досліджень домінує невідрефлексований підхід про автономність правової сфери, а відповідно і про можливість досліджувати правову сферу та пов'язані з нею інститути відокремлено. Тобто право постає як певний наслідок соціального, але при цьому основна мета досліджень полягає у встановленні зв'язку між сукупністю правил і суспільством. Бруно Латур наполягає на тому, що така дослідницька програма не витримує критики, адже «право вже є соціальним, асоціаційним; саме по собі воно виробляє більше соціального, ніж поняття суспільства, від якого воно жодним чином не відрізняється, оскільки працює над ним, розвиває його, упорядковує, визначає, приписує, робить відповідальним, огортає» (2010, с.262). Розвиваючи цю думку, Латур звертає увагу на диспропорцію між численними спробами осмислити суспільство через призму права та на мізерність спроб пояснити право з точки зору суспільства (він також звертає увагу на те, що у схожому випадку зі сферою науки така різниця не є настільки драматичною).

Власне, саме з огляду на ці міркування, натхнене працею Латура, дане дослідження фокусується на інституційних практиках суддівської спільноти. З одного боку, постулюється певна дискурсивна відокремленість суддів в межах інших соціальних груп, тобто ми погоджуємося з тезою Нікласа Лумана про існування підсистеми права (1985). З іншого боку, ці інституційні практики свідомо винесені на периферію дослідження, ставлячи в центр певні означники суддівської професії, які дозволяють побачити особливості створення такої підсистеми, але що важливіше, за рахунок цього виводять суддівську спільноту з її власної автономії, надаючи їй соціального контексту. Для того, щоб подолати бар'єр «автономії», зокрема, були застосовані постструктуралістські підходи (Лакан, 2021; Жижек, 2019) до аналізу мови учасників дослідження та дискурсивного розміщення тих чи інших виявлених означників (характеристик).

1.2. Дослідження суддівської професії в сучасній українській соціологічній традиції

В сучасній Україні соціологія права не є розвинутою галуззю, особливо в контексті емпіричних досліджень. Хоча останні 15 років в українських виданнях постійно з'являються статті про необхідність емпіричних досліджень права, самих таких досліджень не так багато. До того ж спадок українських соціологів, які мають вагомий вклад в теоретизування природи права та судової влади, зокрема, (наприклад, Богдан Кістяківський, Євген Пашуканіс або Євген Ерліх, який хоч і був австрійцем велику частину своїх досліджень проводив саме на українському матеріалі) забуваються.

Одне з основних дослідження судового корпусу було проведено в 2005 році Юлією Сідою. В своїй роботі Сіда розглядає судову владу як соціальний інститут, досліджує практики судочинства, а також приділяє велику увагу взаємозв'язку судочинства з питаннями правової культури та свідомості своїх співвітчизників. Водночас вона констатує, що судова влада в українській соціології досліджується зазвичай однобічно, а саме через призму рівня довіри

судам, «але залишаються не дослідженими багато проблем, пов'язаних з вивченням особливостей та характеру змін, що відбуваються в українській сучасній судовій системі» (Сіда, 2005, с.2).

Власне, за 18 років з моменту публікації дослідження ситуація суттєво не змінилася. За цей час були проведені численні дослідження, які вимірювали рівень довіри громадян до судів, зазвичай без врахування ширших контекстів (USAID, 2021b; Інститут прикладних гуманітарних досліджень, 2020). Серед цих досліджень варто виділити нещодавнє дослідження Центру Разумкова, яке звернуло увагу на вплив медіа на формування думки громадян про суд (2020). Це було одне з небагатьох досліджень, де дані репрезентативного дослідження громадської думки співставлялися з даними, отриманими в ході дослідження думки користувачів судових послуг. Крім того, періодично проводяться опитування суддів та інших представників правничої спільноти (наприклад, USAID, 2021a).

Велика кількість робіт присвячених правосуддю в Україні виконані правниками, що не дивно, оскільки в українському контексті існує негласна монополія правників на дослідження права. Втім, ці дослідження рідко зачіпають саме соціальний контекст функціонування правосуддя, акцентуючи свою увагу переважно на законодавчому регулюванні судової гілки влади, з одного боку, та ідеалів, до яких має прагнути правосуддя, з іншого. Велика кількість досліджень присвячені аналізу ефективності реформ, але вони виходять з аналогічних диспозицій.

Вакуум соціальних досліджень в українському контексті заповнюють аналітичні центри, які почали імплементувати соціологічні методи в свої дослідження. З найбільш значущих можна назвати дослідження Олександра Сердюк та Марини Огай в межах проекту «Нове правосуддя», які проводили репрезентативне дослідження суддів (2016). Проект «Нове правосуддя» здійснив низку кількісних досліджень, які присвячені різним аспектам правосуддя (наприклад, опитування професійних юристів (USAID, 2018), опитування щодо функціонування суду присяжних (USAID, 2019) тощо). Звісно, кількісних

досліджень значно більше, ніж ми можемо тут перелічити, водночас в переважній більшості вони залишаються лише у вигляді результатів опитування і не піддаються ширшому теоретичному осмисленню.

Якісницьких досліджень, які стосуються діяльності суду, значно менше. Важливим є дослідження ролі слідчих суддів, в якому на основі фокус групового інтерв'ю продемонстровано, як правове регулювання реалізується в реальних практиках слідчих суддів (Белоусов та інші, 2020). Зрештою, необхідно згадати нещодавнє дослідження Центру соціології права та кримінології, яке є одним з перших досліджень суддів як окремої професійної групи (Соколова, Баглай, Шматко&Рачок, 2023).

1.3. Методологія дослідження інституційних практик правосуддя в Україні

Дана робота базується на емпіричному матеріалі, зібраному під час дослідницького проєкту Центру соціології права та кримінології (вересень 2022 – січень 2023), поглиблюючи окремі тези та інтуїції висловленні у звіті. Авторка цієї роботи була керівницею згаданого проєкту.

Загалом в межах дослідження було проведено 30 глибинних інтерв'ю з суддями різних ланок. Інтерв'ю проводилося трьома різними групами дослідників (дві групи склалися з одного дослідника чи дослідниці та одна група з двох дослідників). Оскільки усі інтерв'юер_ки мали достатній рівень обізнаності в темі правосуддя, то гайд інтерв'ю був напівструктурованим. Це дозволило дослідни_цям бути більш гнучкими в модеруванні ходу інтерв'ю. У зв'язку з цим інтерв'ю значно різнилися за обсягом та змістом і в більшості випадків не покривали усіх запланованих питань. Водночас питання були достатньо загальні, оскільки ставилося за мету надати якомога ширшу свободу учасни_цям дослідження в формуванні своїх думок, що в свою чергу на етапі аналізу допомогло максимально можливим чином сформулювати підняті в інтерв'ю питання в термінах самих суддів.

Перед початком дослідження виникало побоювання, що судді будуть відповідати максимально бюрократично, цитуючи норми закону та посилаючися на судову практику. З цією метою були сформовані «запасні питання», які на думку дослідників повинні були б «збити» учасників дослідження з такого мовного шляху. Водночас це побоювання не виправдалося.

Судді рекрутувалися для інтерв'ю через особисті знайомства дослідни_ць, з одного боку, та через публікацію відповідного запиту в суддівських фейсбук спільнотах, з іншого. У зв'язку з цим до вибірки увійшли ті судді, які «хотіли висловитися». Водночас, з огляду на велику різницю в змістовних аспектах інтерв'ю та бекграунду учасни_ць дослідження, не можна говорити про те, що у вибірку увійшли лише активні судді.

До вибірки увійшли 22 судді загальних місцевих суддів, як з маленьких міст та містечок (де загальна кількість суддів в суді варіювалася від 1 до 8), так і з великих міст. Були також проведені інтерв'ю з судьями з новостворених Вищого антикорупційного суду та Верховного суду.

До вибірки не потрапили судді апеляційної інстанції, що є одним з обмежень отриманих даних. Стосовно попереднього професійного досвіду учасни_ць дослідження, то більша частина суддів були в минулому представниками адвокатської, наукової спільноти або розпочинали свою кар'єру в суді в якості помічни_ць судді або секретар_ки судового засідання. Лише два учасника були з правоохоронної системи. Враховуючи, що станом на 2016 рік, як мінімум 30% суддів були з правоохоронного сектору, це також дещо обмежує отриманні в ході дослідження дані.

Для аналізу 18 з 30 інтерв'ю були повністю розшифровані. Оскільки аналіз проводився поступово, то це дало змогу решту інтерв'ю розшифрувати у вигляді опорних цитат.

Під час підготовки тексту постало питання про відображення цитат з інтерв'ю. Враховуючи той факт, що медіум бесіди та медіум тексту (як і медіум аудіозапису) відмінні, було прийнято рішення про корегування цитат (без втрати їх змісту). Питання необхідності дослівного відзеркалення цитат підіймав в своїй

роботі Квалє. Оскільки усна мова має свої особливості і при дослівній передачі на письмі може створювати хибне враження про мовні здібності учасників дослідження (Квалє, 2003, сс.164-168), цитати були приведені у відповідність до правил письмової мови, але там, де переривання речення, слова-паразити, вигуки були важливі, для передачі змісту цитати були збережені в оригінальному вигляді.

Іншим проблемним питанням при підготовці тексту було використання фемінітивів. Станом на 2016 рік жінки становили 47,6% у корпусі українських суддів (Сердюк та Огай, 2016). Перевага була надана формі фемінітивів з нижнім підкреслюванням, оскільки ця форма чудово віддзеркалює певну затримку в намаганні читач_ки уявити собі обличчя правосуддя.

В межах цього дослідження застосовувався підхід співтворчості дослідження, де респонденти є не об'єктами дослідження, а їх учасниками. Як зазначив Шматко, дослідження — це спільний проєкт, у якому дослідни_ця вивчає соціальні світи учасни_ць, зокрема й навчаючись у них того, чого вони готові його чи її навчити (Шматко, 2023, с.9).

Етика дослідження. Дослідження проводилося на умовах конфіденційності. Для аудіозапису інтерв'ю бралася усна згода учасни_ць дослідження. Усі учасни_ці були поінформовані про те, що вони можуть відмовитися відповідати на запитання, закінчити інтерв'ю раніше, а також відмовитися від участі в дослідженні до моменту публікації фінального тексту дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОКОЛІННЯ СУДДІВ ТА ВИБІР ПРОФЕСІЇ

2.1. Покоління суддів

Говорячи про суддівську спільноту, доречно ввести поняття покоління суддів¹. Хоча зрозуміло, що такий поділ буде умовний, а встановлення чітких критеріїв такого поділу вимагають додаткових досліджень, умовно суддівську спільноту можна поділити на три покоління: «радянське», «старе» та «молоде». Власне про це згадували і самі учасниці дослідження.

Поділ на «радянське» та «старе» покоління не має особливої аналітичної цінності в контексті цього дослідження, тим паче велика кількість «радянських суддів», які зайняли свою посади ще в часи існування УСРС або ж в перші 5 років незалежності, пішли у відставку. Водночас «радянський суддя» є важливою точкою осмислення системи правосуддя, особливо враховуючи потребу осмислення радянського спадку, яка назріла в гуманітарних та соціальних науках. Особливо цікавим є співставлення образів «радянського» та «європейського» судді².

Найбільш формальним критерієм поділу поколінь на «старе» та «молоде» є дата отримання особою статусу судді. Вододілом в цьому випадку є ухвалення нового Закону «Про судоустрій та статус суддів» (2010). Цей закон запровадив нову систему добору суддівських кадрів, а саме відкриті конкурси на заміщення посад. Такі конкурси почали відбуватися централізовано, і полягали в тестуванні на знання закону, виконанні письмового завдання (написання проекту судового рішення в справі), навчанні в Школі суддів. До цього процедура добору відбувалася на місцевому рівні, і передбачала узгодження рішення про

¹ Такий підхід, зокрема, використовується в роботах Волкова (2015) та Dzmitryieva (2012). В західних емпіричних дослідженнях дослідниці рідко застосовують поняття покоління суддів. Це пов'язано з тим, що в країнах сталої демократії соціальні трансформації не є такими драматичними, як ми їх можемо спостерігати та відчувати в українському просторі.

² Про конструювання образу «уявного заходу» як спосіб справлятися з навантаженнями, пов'язаними з роботою, і критикувати умови праці, прогалини в інфраструктурі та відсутність достатніх повноважень можна ознайомитися в роботі Shmatko (2022). На нашу думку, ситуація з суддями має мати багато спільних характеристик.

призначення суддею. Учасни_ці нових централізованих конкурсів були в цілому молодші за своїх колег, які вже були призначенні на посади до цього. Тобто цей поділ певним чином передбачає і типовий поділ на покоління за віком. За даними національного опитування суддів «домінування в суддівському корпусі осіб середнього віку є позитивною тенденцією (загалом у судах 63,9 % суддів - віком від 31 до 49 років, а в судах першої інстанції вони складають 72,6%)» (Сердюк та Огай, 2016, с.5).

Ще одним аргументом на користь існування такого поділу є той факт, що українське суспільство та українська правова система перебувають в процесі постійної трансформації. Тож професійна соціалізація «старого» та «молодого» поколінь в якості судді відбувалося за суттєво різних умов. Серед значних соціальних трансформаційних подій варто згадати Помаранчеву Революцію та Революцію Гідності³ (Винницький, 2021). В контексті правових «революцій» необхідно згадати про ухвалення суттєвих змін в процесуальне законодавство в на початку 2000х, а також ухвалення нового Кримінального процесуального Кодексу в 2013 році, яке суттєво змінило філософію кримінального процесу. Оскільки судді першої інстанції переважно не мають поділу на спеціалізацію (тобто розглядають і кримінальні, і цивільні справи), то ці зміни в процесуальне законодавство зачепили фактично всіх суддів місцевих загальних судів.

В залежності від дати початку виконання функцій правосуддя судді отримували відмінну професійну соціалізацію. Умовні «молоді» судді не працювали за попереднім законодавством або працювали дуже малий відрізок часу, а тому або взагалі не мали потреби адаптуватися до нових вимог законодавства, або ж робили це набагато швидше. Водночас навіть ці міркування є достатньо умовними, оскільки велика частина учасни_ць перших конкурсів

³ Цікавим є те, що обидві події тісно пов'язані з діяльністю судової гілки влади. Під час Помаранчевої Революції суд зрештою виніс рішення про проведення третього туру виборів, що стало підставою для припинення масових протестів, а судова влада в свою чергу отримала від суспільства кредит довіри. Під час Революції Гідності велика кількість протестувальни_ць була затримана, а судді виносили постанови про утримання їх під вартою. Це в свою чергу стало підставою для формування так званого списку «суддів Майдану». На думку окремих учасни_ць опитування, саме відсутність солідаризації всередині судової гілки влади (або радше відірваність від соціального контексту) стала причиною різкого зменшення рівня довіри до суду та формування потужної вимоги реформування судової системи після Революції Гідності.

мала досвід роботи в апаратах судів, тобто вони безпосередньо працювали за попереднім законодавством. Однак різниця ролі (суддя або помічник судді) є суттєвою для сприйняття того чи іншого процесуального законодавства.

Водночас опитані судді, використовуючи поняття покоління⁴, вкладали в нього дещо більше ніж певний вік, кількість стажу або час призначення. Учасники дослідження неодноразово наполягали на умовності такого поділу, оскільки належність судді до певного покоління радше асоціюється в середині самої суддівської спільноти з наявністю в людини певних характеристик, тих чи інших уявлень про судову систему та модель поведінки в судовому процесі.

На думку учасників дослідження, різниця поколінь проявляється в організації роботи з великою кількістю інформації. Одним з переломних моментів в судовій системі було створення Верховного Суду (2016 рік, початок функціонування – 2017 рік). Це повністю змінило принципи формування судової практики. Якщо до 2016 року Верховний Суд видавав так звані Пленуми (роз'яснення для суддів щодо застосування тих чи інших норм), які могли діяти десятиріччями⁵, то тепер формування судової практики будується на динамічних засадах. У відкритому реєстрі правових позицій міститься понад 8 000 правових позицій, які були сформульовані Верховним Судом з 2017. Водночас рішень, на які судді нижчих інстанцій можуть орієнтуватися в своїй роботі, значно більше, в 2021 році таких постанов було більше ніж 40 000 (Верховний Суд, 2021). Обсяги інформації, які мають бути оброблені суддею першої інстанції, зросли в рази. Більш динамічними стали і зміни в законодавстві. На противагу цьому дуже контрастно звучать сентиментальні спогади учасників дослідження про часи, коли була можливість буквально вклеювати зміни до друкованих кодексів.

Тож здатність до швидкої адаптації та обробки великих обсягів погано структурованої інформації, яка є однією з характеристик молодого покоління суддів, в цілому відповідає загальним тенденціям поколінь в українському (і не

⁴ Поділ на «молодих» та «старих» суддів виникав в інтерв'ю спонтанно, водночас саме поняття покоління суддів в більшості випадків було запропоновано опитуваним суддям самими дослідниками.

⁵ Наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про діяльність судів України по запобіганню злочинам та іншим правопорушенням при розгляді та цивільних справ» діяв 28 років (1980-2008).

тільки) суспільстві. Водночас в контексті суддівської роботи ці загальні тенденції створюють додаткові розбіжності в підходах до роботи.

Здатність до швидкої адаптації та обробки великих масивів інформації допомагає суддям молодшого покоління використовувати складніші юридичні категорії в своїй повсякденній роботі. Зокрема, молоді судді намагаються застосовувати практику Європейського суду з прав людини, який відомий своєю традицією «живого» тлумачення норм Європейської конвенції з прав людини. Зокрема, старшому поколінню може бути важче застосовувати на практиці такі поняття як пропорційність, верховенство право:

«У нас почали говорити про європейські стандарти, практики Європейського Суду, а більші старше покоління до цього не готове. Такі абстрактні категорії, як верховенство права чи пропорційність, вони до цього не готові. Вони читають буквально норми закону. Хоча досвід старших колег і важливий, і досить позитивний» (Суддя 1).

Це може пояснюватися низкою факторів. Перш за все, старше покоління суддів соціалізувалося в умовах панування позитивістської концепції права, однією з рис якої в дещо радикалізованому форматі радянського правового простору був формалізм у правозастосуванні і нівелювання ролі судді як співтворця права. Так, судді старшого покоління орієнтувалися переважно на «букву закону». Можна навіть говорити про уявлення про самототожність тексту закону, тобто уявлення про те, що текст закону може бути втілений в соціальній реальності “без похибки”, *per se*.

Знову ж таки, проблема панування позитивістської моделі в уявленнях про право серед правничої спільноти не вирішена, але можна стверджувати, що молодше покоління суддів додає певної динаміки цій проблемі. Це, зокрема, відбувається через розуміння важливості інших життєвих досвідів, які вони отримують в процесі своєї професійної і не тільки соціалізації. Якщо старше покоління, на думку опитаних суддів, покладається лише або переважно на «досвід відправлення правосуддя», то молодше покоління намагається враховувати ширші аспекти. Наприклад, один з опитаних суддів зазначав, що

широко використовує економічну освіту та економічний аналіз права⁶, і навіть якщо такі його міркування не викладені в самому рішенні, вони існують «на підкорці». Таким чином категорії «права» та «закону» поступово перестають існувати ізольовано, як це було притаманно українській правовій думці:

«Однак досвід юридичний, досвід життєвий, досвід розуміння тих процесів, які відбуваються в країні, суспільстві, в світі взагалі, - він є не менш цінним ніж, власне, сам по собі досвід винесення рішення протягом якоїсь кількості років» (Суддя 19).

В інших категоріях різниця між поколіннями може бути виражена в опозиції «консервативність» та «прогресивність», де перша категорія стосується старшого покоління, а друга – молодшого. Можна констатувати наявність боротьби «покоління нових і старих суддів». Така боротьба забезпечує поступовий розвиток системи, адже надмірний радикалізм та бажання повністю змінити систему шкодить еволюції правової системи.⁷ Опитані судді чудово розуміють необхідність балансування цих двох крайнощів:

«Верховний Суд формує практику, яка стосується всієї України, тому це особливо важливо, тому що, з одного боку, небезпечним є крайній консерватизм, а з іншого боку, небезпечним може бути і крайній активізм судовий, коли постійно змінюються якісь підходи. Це створює правову невизначеність. Тому треба якось знаходити цей баланс між цими підходами» (Суддя 7).

Але будь-яка боротьба передбачає взаємодію. На рівні поколінь така взаємодія відбувається через передачу досвіду технічного характеру (від старшого покоління до молодшого) і імплементацію нових підходів до правозастосування (в інший бік).

⁶ Найбільш відомим теоретиком економічного аналізу права є Річард Познер. З його поглядами можна ознайомитися в роботах *How Judges Think* та *Economic Analysis of Law*.

⁷ «Звісно, це дуже повільний шлях, але будь-який шлях права повільний. Хто не бере цього до уваги, той піддає себе зайвим розчаруванням, які викликані або недостатнім знайомством з природою права або небажанням брати право таким яким воно є, не дивлячись на те, що деякі його властивості і протиріччя суб'єктивним прагненням та темпераментам окремих осіб». (Кистяковський, 1998, с.382)

В новостворених судах поділ на покоління суддів може суттєво по різному відчуватися суддями цих новостворених судів. Крім того, новостворені суди (Верховний Суд та Вищий антикорупційний суд) – це суди, відбір до яких був ускладненим і відбувався в умовах пильного громадського контролю. Можна припустити, що конфігурація кадрів в цих судах суттєво відрізняється від інших судів, зокрема, через розширене представництво представників адвокатської та наукової спільноти. Тож, в випадку цих судів поділ між поколіннями радше пролягає за наявністю попереднього досвіду - наявність або відсутність суддівського досвіду перед заняттям посади судді в новоствореному суді.

В судах першої та другої інстанції молоді судді фактично приходять в уже готову корпоративну культуру зі своїми інституційними практиками, і з необхідністю або розчиняються в ній, або виступають в певну опозицію до сформованих порядків (Latour, 2010). В випадках же новостворених суддів корпоративна культура вибудовується суддями спільно, в незалежності від наявності попереднього досвіду відправлення правосуддя.

Дискурсивні (владні, інституційні) позиції суддів в такому випадку приблизно однакові. За цих умов антагонізм в таких судах має бути більшим на початку функціонування інституції, коли різниця в професійній соціалізації очевидна, і зменшуватися з перебігом часу, відтворюючи метафору плавильного котла. Цьому також сприяє вимога колегіального розгляду справ для таких судів.

2.2. Вибір кар'єрного шляху

Мотив випадковості вибору кар'єрного шляху серед суддів згадувався майже всіма учасниками, причому згадувався спонтанно - кар'єра судді не була чимось бажаним або усвідомленим. Чого в свою чергу не можна сказати про юридичну кар'єру загалом, оскільки учасники відмічали, що докладали зусиль для вступу у відповідні вищі навчальні заклади. Така асиметричність може свідчити про низький рівень престижу, який суддівська професія мала (та досі має) серед юридичної спільноти.

Про те, як ставали суддями, учасни_ці радше розповідали від зворотного. Так, один з респондентів наполегливо підкреслював, що він був «невдахою», оскільки «двічі не став прокурором». Про протиставлення кар'єрних траєкторій прокурор-суддя або прокурор-адвокат так чи інакше згадували майже всі учасни_ці. Водночас протиставлення суддя-прокурор розміщувалося респондентами в площині незалежності, тоді як суддя-адвокат в площині справедливості.

Звісно, ми не можемо довіряти наративу випадковості. Пропонована учасни_цями дослідження конструкція радше ілюструє повсякденну інтуїцію про те, що випадковості не випадкові, в тому сенсі, що сучасний суб'єкт часто не розуміє, які перспективи (або відсутність яких) надає конкретному суб'єкту зайняття тієї чи іншої позиції (в даному випадку – наявність юридичної освіти). Тож постулювання опитаними суддями випадковості їх кар'єрного шляху потребує додаткової інтерпретації.

На думку учасни_ць дослідження, можливість стати суддею до 2011 року була тісно пов'язана з наявністю відповідних родинних зв'язків. Безумовно, такий стереотип мав під собою певне підґрунтя, водночас під час інтерв'ю судді старшого покоління, розповідаючи про свою процедуру призначення, ділилися історіями, які ніяк з наявністю в них родинних зв'язків не були пов'язані. Говорячи про призначення на посади суддів старшого покоління, з огляду на те, що більша частина суддів є вихідцями з апарату, можна припустити, що ініціювання процесу призначення працівника апарату суддею в першу чергу виходило від колег-суддів, з якими працювала людина, особливо від голови суду. Показовою є історія з набором суддів в адміністративну юрисдикцію, які були створені в 2005 році. Так, одна з учасниць зазначала, що її запросив стати суддею Голова новоствореного адміністративного суду, якого було призначено відповідальним за набір нових суддів в конкретному окрузі. Вибір Голови впав саме на неї, оскільки як адвокатка вона зарекомендувала себе в податкових спорах (які тоді належали до іншої юрисдикції і передавалися в адміністративну юрисдикцію).

Говорячи про старше покоління суддів (які зайняли свою посаду до запровадження конкурсів) артикуляція випадковості може бути пов'язана з певним соромом, оскільки бажання бути суддею в системі, де за уявленнями суспільства все куплено, може бути легко зчитано як бажання приєднатися до здійснення корупційної діяльності. Випадковою своєю кар'єру називали навіть ті опитані судді, батьки яких були суддями. Більше того, деякі судді витіснили спогади про дотичність своєї родини до судової системи або ж ніколи не пов'язували напряму свою професійну кар'єру з професійною кар'єрою своїх батьків чи родичів. Так, наприкінці одного з інтерв'ю одна з учасниць дослідження пригадала, що її дідусь мав стосунок до правосуддя, а саме був народним засідателем і багато в дитинстві їй про це розповідав. Можна зробити припущення про те, що судді старшого покоління витіснили з пам'яті своє бажання стати суддею.

Учасни_ці дослідження, які стали суддями після 2011 року на відкритих конкурсах, також підкреслювали випадковість того факту, що вони стали суддями. Власне, вони оперували такими поясненнями щодо своєї участі в конкурсі як *«випробувати свої сили»*, *«довести, що стати суддею на конкурсі неможливо»*, *«чому б не спробувати»* тощо. Ось так, наприклад, описує роль відкритих конкурсів у своєму виборі професії один з учасни_ць дослідження:

«Я вважаю, що ключовими факторами, які сприяли і вибору професії, і подальшому росту в цій професії – це були відкриті конкурси. Якщо б процедура залишалася стара, що треба з кимось узгоджувати призначення на посаду в якийсь непрозорий спосіб, то я б, мабуть, і не пробував би» (Суддя 7).

Свідома участь в конкурсі не дорівнює свідомому бажанню стати суддею. Зокрема, через це виникають випадки, коли молоді судді, на думку старшого покоління або більш досвідчених колег, *«не розуміють, куди потрапили»*.

Громадська зацікавленість до судової реформи призвела до того, що майбутній кандидат тепер може цілеспрямовано планувати кар'єру судді, але з чітко задекларованою метою змін у системі. Однак вже тут намічається певний

парадокс, який полягає в неспроможності цього наративу залучити молодих правників до «мріяння бути суддею», адже бажання зміни в певній галузі виникає паралельно з отриманням певного досвіду в цій сфері.

Зрештою необхідно згадати про декількох учасників дослідження, для яких престиж суддівської професії був безсумнівний, а бажання суддівської кар'єри було сформовано більш чітко, тобто вони практикували те, що ми тут означили як «мріянням бути суддею». В цьому випадку їх «виправдувальна стратегія» полягала в тому, що вони ретроспективно поєднували бажання стати суддею з мотивом дитячої наївності.

Тож, говорячи про випадковість вибору свого кар'єрного шляху, судді в першу чергу намагалися відокремитися від ризику бути ототожненими з бажанням корупційної наживи. Сучасний дискурс функціонує таким чином, що судді повинні виправдовувати своє бажання стати суддею. Такі стратегії зводяться або до констатування випадковості обрання такої кар'єри (тобто заперечення наявності такого бажання), або до ретроспективного постулювання наївності, або ж пов'язані з бажанням продукувати зміни в системі.

РОЗДІЛ 3

ДОМІНАНТНІ ОЗНАЧНИКИ СУДДІВСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ ТА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В НАЯВНИХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ

Ретроспективне питання щодо мотивації вибору того чи іншого кар'єрного шляху є дещо проблематичним з методологічної точки зору, оскільки суб'єкти «забувають», а мотиви минулі адаптуються до поточних уявлень про себе та суспільні процеси. Тож ми не можемо стверджувати, що ми володіємо даними стосовно саме мотивації суддів для зайняття професії.

Водночас питання про мотивацію вибору кар'єрного шляху поставлене ретроспективно може дати інформацію про уявлення суддів про суддівську професію загалом. Під час дослідження було з'ясовано, що питання мотивації та питання про аспекти роботи, які приносять задоволення, великою мірою пересікаються. Аналіз відповідей на ці питання таким чином дає нам розуміння про уявлення суддів про суддівську професію.

За результатами аналізу було виділено чотири означники (характеристики) суддівської професії: незалежність, справедливість, інтелектуальність та динамічність. Оскільки дослідження базується на глибинних інтерв'ю з суддями, то ці означники репрезентують уявлення саме суддівської спільноти щодо своєї професії. Водночас там, де це було можливо та необхідно, аналіз був дещо розширений для того, щоб захопити функціонування цих означників в ширшій дискурсивній перспективі.

В контексті цього дослідження означник розуміється в постструктуралістській традиції, тобто співвідношення означника та означуваного характеризується постійною динамічністю. Таким чином ми намагалися не стільки продемонструвати різноманіття означування тих чи інших характеристик професії на думку опитаних суддів (те, що можна назвати дискурсивною решіткою), але спробувати запропонувати такі схеми, форма яких допускала б внутрішню суперечливість.

Опис характеристик також включає в себе міркування щодо конкретних інституційних практик, як найбільш видимих проявів (або наслідків) означування. При чому інституційна практика розглядається достатньо широко в контексті цього дослідження і є синонімічною до дискурсивної практики. Тобто інституційна практика включає як певні дії, так і певні усталені способи говоріння про дії.

3.1. Інтелектуальність

3.1.1. Правозастосування як інтелектуальна робота. Один з найбільш явних елементів роботи суддів полягає в «застосуванні правової норми на практиці». Це поширене словосполучення водночас може мати безліч значень. Власне текст норми, не зважаючи на свою позірну легкість в застосуванні, є складною абстрактною конструкцією (Козюбра, 2015, с.125). Абстрактність як одна з базових характеристик норми ставить перед суддею виклик:

«Знаєте, коли написано на папері, в кодексі норма — там так-то, так-то має бути, а якщо не так-то, то буде то-то. І ти наче читаєш — і все зрозуміло. Але коли... візьми та застосуй! Я прийшла з червоним дипломом, я вважала, що я знаю все» (Суддя 10).

Різноманітність норм та обставин вимагають від судді побудови унікальної системи в кожній складній справі. Тобто з одного боку суддя має абстрактне регулювання, з іншого дуже конкретну життєву ситуацію, яка підтверджується низкою доказів. В повсякденній та професійній мові прийнято говорити про «застосування» норми права, водночас суддя створює між цими двома крайнощами (абстрактністю та конкретністю) щось зовсім інше, проводячи складну процедуру синтезу. Відчуття, коли результат такого синтезу *«тримається купи»*, за словами опитаних суддів, приносить надзвичайне задоволення від роботи. Латур зазначає, що одна з внутрішніх властивостей права пов'язана з його здатністю мобілізувати певну тотальність з конкретним випадком, в незалежності від того, наскільки цей випадок є малим (Latour, 2010, сс. 257-258). В дискусіях суддів про конкретний випадок за декілька хвилин

обґрунтувань можна почути міркування «про політичну доцільність, економічні інтереси, прав людини, можливості, справедливість, належне урядування, кожен з яких впливає, порушує та призупиняє створення права» (Latour, 2010, с. 261), але водночас лежить в основі його створення.

У судді складається певне враження від справи, але це враження має бути вмотивованим. Саме процес мотивування є найбільшим інтелектуальним викликом, особливо коли уявлення судді про справедливість суперечать або не до кінця відповідають чинному законодавству, або у випадках, коли є прогалина в регулюванні.

Мотивувати своє рішення суддя може винятково в межах судового рішення. Таким чином, «судове рішення - це репрезентативний залишок судової діяльності, який стосується як її самообразу, так і погляду на неї зовні, це «обличчя» судді. Саме рішення судді формують його чи її репутацію» (Соколова та інші, 2023, с.62). Оцінка якості судового рішення обмежена уявленнями судді. Можна виділити декілька підходів до такої оцінки самим суддями⁸. В першу чергу, це оцінка якості з позиції сторін, тобто рішення повинне бути зрозумілим та достатньо переконливим для сторін, або, іншими словами, вони повинні могли «знайти себе» в цьому рішенні:

«Мистецтво судді — написати таке рішення, щоб обидві сторони були задоволені і вони його розуміли, навіть та сторона, що програла, вона розуміла, що це дійсно так. Це дуже складно зробити, я над цим розмірковував багато, але це мистецтво судді. Не кожного так задовільниш, звісно, але намагатися треба» (Суддя 1).

З іншого боку суддя може орієнтуватися на абстрактні стандарти підготовки та мотивування судового рішення, які зазвичай формулюються всередині суддівської спільноти. При цьому суддівська спільнота в цьому випадку може мати космополітичний вимір, тобто для українського судді цілком нормально буде орієнтуватися на стандарт оформлення рішень, наприклад,

⁸ Процедура оцінки якості судового рішення чимось нагадує процедури валідазації в якісницьких дослідженнях (Квале, 2003, сс.226-249).

американських суддів. Тут також важливо додати певну особливість, пов'язану з появою молодого покоління суддів. Оскільки останнім часом зростає частка суддів, які є вихідцями з адвокатської спільноти, то часто такі судді мають своє уявлення про якість судового рішення, яке сформовано на їх попередньому досвіді правосуддя в якості представників сторін. Ці «нові стандарти» значною мірою межують з уявленнями про судові рішення, як про доступне та переконливе для сторін.

Зрештою, судді при написанні рішення можуть орієнтуватися на уявлення про очікування широкої громадськості. Водночас такий підхід може призводити як до збільшення загального рівня пафосу судового рішення, так і до зворотної ситуації. Ймовірно різниця якраз буде залежати від покоління, до якого належить суддя. Одна з учасниць дослідження використала для опису підходу до написання рішень суддями старшого покоління наступну формулу: *«чим менше напишеш, тим менше питань»*.

Опитані судді зазначали своє незадоволення тим, що в них часто буває недостатньо часу для створення таких рішень, які відповідали би їх власним уявленням про стандарти судового рішення. Для того, щоб відповідати своїм власним стандартам, судді часто працюють над текстами судових рішень в позаробочий час, в тому числі під час відпусток. Можна навіть говорити про певну практику взяття відпусток для того, щоб «відписати» судові рішення. Власне наявність таких практик дещо суперечить конотаціям, які містить в собі слово «відписати», яке може асоціюватися зі створенням документу нашвидкуруч. З іншого боку, такий професійний сленг може свідчити і про нерозуміння суддями важливості виписування судових рішень. Прикметно, що один з опитуваних суддів згадував про практику суддів в Європі, коли суддя в певних випадках може не писати повне рішення у справі (така практика існувала в тому числі в радянській час), а інша учасниця дослідження зазначала про можливість для суддів в Європі виписувати рішення безпосередньо в нарадчій кімнаті, стільки часу, скільки судді буде потрібно.

Водночас судді сприймають процес написання рішення як творчу роботу, особливо в тих випадках, коли мова йде про так звані складні справи або справи, з якими суддя до цього в своїй практиці не зустрічався.

3.1.2. Категоризація справ. Зрозуміло, що найвище інтелектуальне напруження характерне для тих справ, які можуть означуватися як складні, і які часто мають безпосередній стосунок до питань справедливості.

Водночас рутинна робота судді часто полягає в розгляді простих типових справ. Види типових справ суттєво відрізняються від суду до суду, залежачи в від юрисдикції та місцезоташування суду (Соколова та інші, 2023, сс.33-51). Кількість складних справ може різнитися також в залежності від суду, але часто судді в великих містах мають як ширший діапазон справ, так і більшу кількість справ, які вони визначають як складні.

Показовими є такі словосполучення, які вживали судді на підкреслення надмірної рутинізації роботи: *«пенсійний суд»* (про надмірну кількість позовів про перерахування пенсій), *«фахівець по викраденим велосипедам»* (про надмірну кількість справ про дрібні крадіжки).

Розгляд та підготовка судового рішення в типових справах зазвичай не складають проблеми для судді. Для окремих справ (наприклад, інститут зразкових рішень в адміністративному судочинстві) можуть існувати певні шаблони рішень. Такі справи зазвичай не потребують від судді значних інтелектуальних зусиль.

Одноманітні справи можуть також призводити до нудьги судді. І в цьому випадку вже від особистісних характеристик судді залежить як він чи вона будуть з цією нудьгою справлятися. Це, наприклад, може бути наукова або просвітницька діяльність, більш активна участь в житті суддівської спільноти, зайняття адміністративних посад в суді тощо. Водночас учасниці дослідження, які працюють в маленьких судах, зазначали, що вони би не хотіли працювати в великих судах типу київських, оскільки на їх думку в цих суддів зовсім немає часу для того, щоб достатньою мірою розбиратися в суті справи та випробовувати нові підходи. В свою чергу судді великих суддів зазначали про

те, що їм дійсно не вистачає часу на ознайомлення з найновішою практикою, і багато справ вони розглядають як типові, навіть в тих випадках, коли такого погляду можна і варто уникати.

Поділ справ на складні та типові здається непроблематичним з точки зору здорового глузду стороннього спостерігача та оптимізації робочого часу судді. Водночас опитані судді наполягали на тому, що такий поділ є неunikним, але небажаним. Кожна справа заслуговує бути розглянута як унікальна, типовість правового регулювання не повинна применшувати унікальності справи хоча б в тому контексті, що *«сторонами справи є живі люди»*. Ця знахідка дозволяє нам зробити припущення про те, що діяльність судді з розгляду судової справи повинно описуватися саме в термінах інстанції Реального (Лакан, 2021), оскільки внутрішній обов'язок підходити до кожної справи як до унікальної, налаштування судді на те, що навіть в найпростішій справі він чи вона не знають як її зрештою вирішить, відповідає логіці типу *«все або нічого»*. Тоді як категоризація справ, оцінка імовірності ухвалення того чи іншого рішення (предмет живого інтересу адвоката) - це питання реєстру Символічного. Як зазначає Жак Лакан, *«в Реальному кожна спроба виграти або програти дає вам ті ж самі шанси, що і попередня»* (2021, с.258). Це в свою чергу підіймає питання сумніву – як основи діяльності судді. Видимий сумнів є невід'ємною складовою саме складних справ:

«Ну, я... ніколи от на сто відсотків не впевнена, як воно буде правильно і справедливо. Ну, я просто змушу... Іноді я змушена прийняти рішення, скажу чесно, іноді, як кажуть, судді тягнуть справу. Ну, скажу чесно, я буває тягну, тому що я вагаюсь, я не знаю, яке рішення прийняти, ну... мені треба ще ходити, подумати, до когось звернутися, ну... ну, якби... це не завжди так просто, так у мене це...» (Суддя 14).

Водночас, враховуючи те, що судді відчувають внутрішню вимогу ставитися до всіх справ однаково, то можна констатувати, що стан, за яким суддя *«знає та не знає»* про своє рішення є тим, що уможливорює *«жести символізації, які вплетені та залучені до процесу колективної діяльності»* (Жижек, 2019, с.27).

3.1.3. Цінність саморозвитку. Учасни_ці дослідження згадували про необхідність саморозвитку для суддів. Причому як в професійному сенсі, так і індивідуальному. Щодо другого, то судді висловлювали думки, що навчання в Школах суддів хоча і буває корисним, але не може запропонувати якихось ширших горизонтів. В цьому сенсі опитані судді високо цінують ініціативи типу “JustTalk”.

Щодо професійного розвитку, то судді в першу чергу зосереджувалися на проблемі нестачі часу. З іншого боку, учасни_цями дослідження неодноразово була озвучена пропозиція запровадження спеціалізації для суддів з її подальшою періодичною зміною. Ця пропозиція містить в собі певну суперечність. З одного боку, спеціалізація дозволяє суддям легше та краще опанувати нюанси в окремих видах справ, тобто це мало би підвищити якість як самого процесу так і рішень, які суддя виносить, а як наслідок допомогло би формуванню більш визначеної судової практики. Однак означник інтелектуального виклику настільки переважає, що періодична зміна спеціалізація (наприклад, кожні 5 років), хоча б і могла призводити до погіршення ситуації (але зовсім не обов'язково) з одноманітністю судової практики в короткостроковій перспективі, в довгостроковій перспективі б сприяла підтримці суддів в тонусі.

3.1.4. Спектр «інтелектуальність – допомога». Варто згадати про те, що далеко не для всіх суддів інтелектуальний виклик є пріоритетним означником. В системі правосуддя існують судді, які бачать цінність своєї роботи в першу чергу в розв'язанні спору між сторонами, в ідеалі в результаті примирення сторін. Такі судді становлять окрему специфічну категорію. Для них проблема відсутності спеціалізації може бути більш гострою, оскільки перескакування з різни видів справ не дозволяє їм вибудувати стабільний емоційний фон. Такі судді згадували про ідеї запровадження «сімейного суду» як найоптимальнішого варіанту організації роботи для них, а також про інструменти медіації.

3.2. Динамічність

Для частини учасни_ць дослідження динамічність як риса суддівської професії сприймалася як додаткова мотивація і була сформульована як *«бажання постійно бути в русі»*. Для іншої частини динамічність професії в теорії не є проблемою, однак враховуючи надмірне навантаження судді сприймають динамічності професії радше як певний недолік, який виник через проблеми в організації праці.

Великою проблемою для суддів є перепрацювання. Так, робочий день судді може починатися о 8 ранку і закінчуватися об 11 вечора. Один з учасників дослідження навіть казав про те, що він не пам'ятає, *«які саме офіційні години роботи суду»*.

Через надмірно високу кількість судових засідань у судді може фізично не залишатися часу для виписування судових рішень в межах робочого дня, через що доводиться залишатися після роботи, *«брати роботу на вихідні»*. На початку функціонування Верховного Суду навіть існували практика розгляду справ *«до 2ої ночі»*. З усіх опитаних суддів лише одна учасниця зазначила, що вона закінчує свій робочий день зазвичай рівно о 5 годині дня. Така ситуація можлива в маленьких районних судах, де кількість справ на одного суддю значно менша.

Типовий робочий день (радше тиждень) включає такі елементи: робота з кореспонденцією та організація роботи помічника та секретаря судового засідання, підготовка до судових засідань, проведення судових засідань та підготовка процесуальних документів.

3.2.1. Судова одиниця. Робота з кореспонденцією та організація роботи помічника та секретаря судового засідання як частина робочої рутини включає в себе розподіл завдань на тиждень, класифікацію та підшивання документів, які надійшли від сторін. Важливо розуміти, що суддя працює переважно зі своїми *«підлеглими»*, і рідше зі своїми-колегами суддями (винятки – це розгляд справ в складі колегії, але на рівні місцевих загальних суддів таке буває рідко). Тому на інституційному рівні можна говорити про існування суду в суді, що обумовлено

вимогою незалежності судді. Так, суддя фактично формує навколо себе команду: секретар судового засідання, помічник судді - в сукупності вони створюють «судову одиницю». Сукупність цих судових одиниць і створює суд як інституцію. Звісно ці одиниці не є незалежними один від одного в плані інфраструктури, а тим більше відокремленими один від одного (так, суддя може «позичити свого секретаря судового засідання» іншому судді). Ці судові одиниці об'єднуються спільною канцелярією та більшою матеріальною інфраструктурою. Забезпечення судової одиниці часто лягає на плечі окремо судді. В першу чергу мова йде про закупку паперу, конвертів, оплата телефонних витрат (оповіщення учасни_ць засідання) тощо.

Введення категорії судової одиниці дозволяє нам зрозуміти, чому судді так гостро реагують на проблему низької оплати праці працівників апарату. В першу чергу їх зацікавлення лежить навколо забезпечення ефективної роботи в трикутнику суддя - секретар судового засідання - помічник. Якщо цей трикутник не працює належним чином, то на налагодження такої роботи суддя, як центральна фігура, може витратити значну кількість своєї енергії. Тож судді зацікавлені в тому, щоб люди, які з ними працюють, залишалися якомога довше. Для цього окремі судді використовують інструменти матеріального заохочення, фактично доплачують своїм помічникам або щомісяця, або запроваджуючи стабільні періодичні премії, а джерелом таких доплат є суддівська винагорода.

3.2.2. Підготовка до розгляду. Зрозуміло, що суддя повинен *«готуватися до розгляду справ»*. Така підготовка включає в себе ознайомлення з документами, які були надані сторонами, занурення в суть справи, попередній пошук відповідної практики. На підготовчому етапі суддя має переконатися, що усі необхідні матеріали зібрані, тобто їх достатньо для того, щоб винести рішення в справі після розгляду по суті. На думку одного з учасників дослідження, підготовка до справи є невід'ємною частини роботи: *«[Н]еприпустимо, я б сказав, виходити неготовим, не знаючи про що справа і в чому її складність або в чому її предмет, що потребує предмету твого вирішення. Це передпідготовка. Готовність до того, щоб далі її розглядати»*.

Водночас існує певна специфіка саме в кримінальному процесі. За задумом законодавця суддя повинен бути *«чистим листом»*, тобто не мати уявлення про справу. Саме з цією метою питання, які виникають під час досудового розслідування (запобіжний захід, арешт майна тощо), та питання про допустимість доказів розглядають два різних судді. Описуючи становище судді, одна з учасниць зазначала, що в ідеалі суддя перед процесом *«отримує лише обвинувальний акт, в якому просто коротко викладено, в чому особа обвинувачується, без посилання на будь-які докази, без будь-якої зайвої інформації або деталізації. Тому суддя перед процесом як “чистий аркуш”, він нічого не знає і нічого не може наперед сказати, ніякий висновок наперед зробити не може»*. Деякі учасни_ці дослідження зазначали, що це суттєво покращує процес, суддя таким чином є максимально включеним в процес, оскільки не має можливості сформулювати свою думку наперед. Втім, інші учасни_ці зазначали, що така ситуація може ускладнювати їх роботу (особливо це стосується старшого покоління суддів, які мали досвід роботи за старими правилами, коли судді ознайомлювалися з доказами до початку процесу), оскільки в окремих випадках може бути складно сформулювати стратегію розгляду справи. Як буде зрозуміло нижче, цей аспект великою мірою пов'язаний з питанням ролі судді в процесі та питанням його незалежності.

3.2.3. Проведення судових засідань та підготовка процесуальних рішень.

Щодо проведення судових засідань, то судді мають декілька стратегій оптимізації свого робочого часу. Так, судді намагаються визначати окремі дні для проведення судових засідань (2-4 дні на тиждень в залежності від навантаження). «Вільні» дні необхідні суддям як раз для підготовки проектів процесуальних документів та відписування судових рішень. Інші судді ділять свій робочий день навпіл, де одна половина дня присвячена розгляду справ, а інша – підготовці документів.

Учасни_ці дослідження також зазначали про проблеми, які виникають у зв'язку зі *«стрибанням між процесами»*. Тобто суддя може в один день розглядати і кримінальні, і цивільні справи. Для того, щоб цю проблему

нівелювати, судді намагаються розводити ці справи, коли певні дні зарезервовані під цивільні справи, а інші – під кримінальні. Але ця стратегія не працює у випадку слідчих суддів, які повинні розглядати клопотання в терміновому порядку. Виконання функцій слідчого судді значно зменшує здатність судді прогнозувати свій робочий день. Якщо навантаження дозволяє, то суддя може мати «вільні» години на випадок надходження термінових клопотань, водночас суддя ніколи не знає, яка кількість клопотань надійде, чи буде достатньо цих годин, чи суддя буде вимушений розглядати клопотання «до ночі»:

«Розумієте, робота судді — слідчих суддів зокрема — її не сплануєш. У тебе одного дня може бути три клопотання, а іншого дня — п'ятнадцять. А в тебе вже розписані інші справи, і завжди виходить, що ти поставила одну справу [а приходить клопотання про те, що] треба строк продовжити, ще щось, ще щось, і тут тобі після обіду приходить десять клопотань, і все термінове, і ти, ну, розірвись, але мусиш робити» (Суддя 10).

Інша проблема в призначенні судових засідань полягає в інфраструктурних обмеженнях. Так, в судах може банально не вистачати зал судових засідань. Наприклад, судді Верховного Суду ділять дні для засідань. Понеділок – день відкриття проваджень, тому в цей день слухання можуть відбуватися в усіх палатах. Наприклад, якщо день засідань палати це середа, то у вівторок – судді готуються до виходу в засідання: *«ми вже підбиваємо підсумки, щоб ми розуміли з чим ми виходимо в процес, чи готові ми, в принципі, сформулювати свою позицію по тому чи іншому питанню, яке стоїть в касаційній скарзі»*. Решта днів «резервується» для рутинної роботи *«з тими документами, підготовка повних текстів рішень, які було прийнято в середу»* (Суддя 7).

В загальних місцевих судах проблема достатньої кількості судових зал вирішується через більш гнучку систему домовленостей між самим суддями, оскільки більшість справ розглядається суддею індивідуально. Складність системи організації домовленостей може впливати на строки розгляду справи.

Крім того, судді можуть мати певні особливості в порядку призначення судових засідань. Хтось призначає складні справи на ранок, а типові - на обід. Однак імовірно більш поширеною практикою є зворотна. Це пов'язано з тим, що в складних справах судді важче спрогнозувати, скільки часу займе слухання. Крім того, для складних справ (особливо тих, де велика кількість учасни_ць, доказів тощо) характерним є розбиття слухань на декілька відрізків. Тобто замість того, щоб слухати справу 6-8 годин за умовний один раз судді можуть надавати перевагу декільком засіданням. В судах з меншою завантаженістю така стратегія цілком виправдана, оскільки суддя може призначити наступне слухання в розумний строк часу (через декілька днів, через тиждень), водночас якщо судові засідання судді розписані на місяці вперед, то така стратегія може суттєво розтягнути розгляд справи.

Складні справи, в яких планується виносити рішення, ставляться останніми. Після розгляду справи по суті суддя повинен винести рішення у справі. В складних справах суддя може не розуміти, яке він винесе рішення до самого кінця розгляду, тож судді таким чином «резервують» собі більшу кількість часу для ухвалення рішення в нарадчій кімнаті. Така логіка може бути справедливою і для простих справ, які вимагають від судді розрахунків (житлові спори, грошові стягнення тощо), оскільки резолютивна частина рішення повинна містити вже обраховані числа.

Загальною практикою є винесення вступної та резолютивної частини одразу, а мотивувальної частини протягом визначеного законом часу. Така практика є абсолютно виправданою з точки зору навантаження та учасни_ць процесу – останні дізнаються про вирішення свого спору одразу. Водночас учасни_ці дослідження згадували ситуації, коли при написанні мотивувальної частини вже після винесення резолютивної, вони приходили до протилежного висновку.

Така практика в теорії може ускладнювати і роботу судді, оскільки написання мотивувальної частини рішення буде відбуватися в інший день, і суддя повинен буде наново зануритися в конкретну справу. За логікою судового

процесу після винесення рішення суддя має «відпустити» справу, а під час розгляду однієї справи не бути зайнятим іншими справами. Тобто в теорії передбачається сфокусованість судді навколо однієї справи. Самі учасни_ці дослідження сприймають ситуацію винесення резолютивної частини перед мотивувальною як неunikну. Водночас в інтерв'ю простежувалася певна заздрість до своїх західних (європейських) колег, які мають можливість перебувати в нарадчій кімнаті достатню кількість часу для винесення повного рішення, не розглядаючи при цьому паралельно інші справи.

3.2.4. Поведінка інших учасни_ць процесу та її вплив на динамічність роботи судді. Зазвичай для судового розгляду необхідно як мінімум два засідання – підготовче та розгляд по суті. Обидва розгляди здійснюється одним суддею. Підготовчі етапи спрямовані на те, щоб сторони змогли подати усі наявні в них докази. Від сумлінності сторін на цій стадії великою мірою залежить строк розгляду справ.

Загалом учасни_ці дослідження велику увагу приділяли поведінці сторін в процесі. Значна кількість учасни_ць процесу сприймається суддями як фактор, який ускладнює розгляд справ, вони називали їх складними, ставлячи в один ряд зі складними справами в плані свого змісту. Адвокати можуть користуватися цим фактом для того, щоб затягувати розгляд справи: *«якщо сторона захисту хоче перешкоджати судовому розгляду, то адвокати можуть просто по черзі не з'являтися в судові засідання»*.

Недобросовісна поведінка сторін (яку в ході інтерв'ю навіть називали *«процесуальною диверсією»*) значно ускладнює роботу судді, не дозволяє планувати свій робочий день та створює додаткове навантаження на судову одиницю. *«Зібрати учасни_ць процесу»*, на думку учасни_ць дослідження, - це одна з найскладніших частин судового розгляду: *«Секретар — як кол-центр. Якщо хочеш, щоб справа рухалася, то треба всіх обдзвонити: “Будь ласка, прийдіть”»*. Це пов'язано також з проблемами процедури виклику сторін, оскільки сторона, яка не хоче отримати виклик, має достатню кількість способів

його не отримати. Низька правова культура сприяє тому, що громадяни можуть відносно легко, без громадського осуду ігнорувати виклики до суду.

3.3. Незалежність

Мотив незалежності фігурував і як мотивація, і як обставина, яка найбільше приносить задоволення суддям в роботі. Одна з учасниць так описувала своє відчуття незалежності: *«Я отримала справу, і це моя проблема, що я з нею буду робити, коли я буду її призначати – я за це відповідальна. І мені це подобається» (Суддя 10).*

Показово, що учасни_ці дослідження саме цим аспектом обґрунтовували відмінність суддівської професії від прокурорської діяльності, а також адвокатської. Хоча реформа прокуратури покликана забезпечити незалежність прокурора, яка в теорії повинна наближатися до суддівської незалежності (Venice Commission, 2010), дослідження показують, що вказівки згори всередині системи прокуратури є типовою практикою (Баглай та інші, 2021):

«Крім того, я вже казала, що ти дивишся на цю всю систему зсередини і ти бачиш, що я побачила ту відмінність між судом і прокуратурою. Що прокуратура – це такий орган з дуже сильною ієрархією. Тобто прокурори не вільні у власних рішеннях, є відповідні вказівки керівництва і так далі. А суддя, він вільний у своїх рішеннях, він сам вирішує, і так далі» (Суддя 16).

Звісно, адвокати користуються більшою свободою, ніж судді та прокурори, водночас говорити про незалежність адвоката проблематично, оскільки останній має специфічну роль представника сторони, тобто за визначенням адвокат повинен займати сторону та робити все можливе (в межах етичних норм спільноти) для захисту свого клієнта (Rhode, 1981; Abbott, 1983). Таким чином адвокатська спільнота повинна орієнтуватися в тому числі на ринкові правила гри (Maiman et al., 1999). Показовою є історію про помічника судді, який будучи до цього адвокатом, важко переорієнтувався на

нейтральність позиції судді («*чию сторону ми займемо?*» – допитувався у свого судді помічник).

3.3.1. Незалежність як основа змагальності. Незалежність судді (і пов'язані з нею гарантії) покликана надати судді можливість бути нейтральним до сторін в процесі. Саме незалежність судді є основою для одного з основних принципів судового процесу – змагальності сторін. Змагальність сторін в свою чергу означає, що сторони активно доводять свою позицію в суді, пропонуючи власну інтерпретацію норм та надуючи докази, які поєднують цю інтерпретацію з відповідними обставинами справи. Хоча принципи змагальності в різних юрисдикціях відрізняються, ідеологія змагальності процесу пронизує всю філософію сучасного судового процесу. В цьому сенсі, як зазначила одна з учасниць дослідження, *«мистецтво судді полягає в тому, що сторони до винесення рішення повинні не розуміти, яке ти ухвалиш рішення»*. Це в свою чергу вимагає від судді бути не просто нейтральним до сторін, а займати достатньо пасивну роль в самому судовому процесі стосовно доказів, виступів тощо. (Активна роль судді в процесі зводиться до її організації і забезпеченні дотримання процесуального порядку).

Можна констатувати, що ідея змагальності не до кінця сприйнята правничою спільнотою та ширшою громадськістю. Судді можуть більш чи менш активно ставити додаткові запитання, «натякати» або говорити про необхідність тих чи інших доказів або правових аргументацій. В умовах поганої або недостатньої професійної підготовки юристів в вищих навчальних закладах і відсутності суворих етичних стандартів така поведінка судді часто є не тільки виправданою, але і необхідною для утвердження справедливості. Старше покоління є більш лояльним до такої модифікації змагальності, в тому числі через те, що ідея змагальності впроваджувалася в український судовий процес поступово, і така наставницька комунікація суддів до сторін раніше могла вважатися нормою.

Для того, щоб розвинути попередні тези звернемося до конкретного процесу – а саме кримінального процесу. На цьому прикладі також можна

прослідкувати те, як суспільні уявлення про суд дещо відстають від тієї ідеології, яка закладена в законодавстві. Зрозуміло, що кримінальний процес є особливим - змагальність сторін викривлена на користь обвинуваченого. Саме на прокурора покладається обов'язок доведення провини. За умов слабкої або непрофесійної аргументації прокурора сторона захисту може взагалі нічого не доводити – усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого. В такій ідеології суддя не встановлює істину, а лише враховує достатність доказів для того, щоб стверджувати про провини особи (Weigend, 2011)⁹. З цього обов'язку випливала і активна роль судді у процесі – він міг витребувати самостійно докази. Ця ідея судді як встановлювача істини все ще панує в уявленнях громадськості, що в свою чергу створює надмірні очікування від суду і відволікає увагу громадськості від сумлінного виконання своїх обов'язків прокурорами та адвокатами. Від суду очікують того, що він не може дати. І, як буде зрозуміло далі, встановлення істини та встановлення справедливості хоча і пов'язані в процесі правосуддя, але не є тотожними процесами за своєю суттю.

Означник незалежності пронизує дискурс системи правосуддя. Будь-який опис системи правосуддя так чи інакше зводиться до констатування такої незалежності або її нестачі. Варто зазначити, що проблематичність незалежності суду постала одночасно з виникненням ідеї поділу влади на три незалежні гілки, що підважує міф про золоті часи правосуддя. В трикутнику розподілу влади судова влада завжди вважалася найбільш незахищеною (Hamilton, 2012; baron de Montesquieu, 2002) Така увага до проблем незалежності судової влади свідчить не про що інше, як про неможливість досягнення такої незалежності. Навіть словотвір цього слова «не» + «залежність» натякає на діалектичну природу цього поняття, оскільки конституює себе через власне заперечення. Незалежність є певним фантомом, фікцією, який тим не менш створює інституційний каркас всього правосуддя.

⁹ Це, звісно, спрощений опис. Втім, варто звернути увагу на той факт, що поняття істини в українській традиції має специфічне філософське навантаження, пов'язане зі спорідненістю з російською філософською думкою, і відрізняється від того, що в західній академії називають *truth*. Тобто українська традиція на позначення англійського *truth* має два значення, які суттєво відрізняються змістовно – істина та правда. (Кассен та Сігов, 2020). Це значно ускладнює роботу з західними академічними текстами.

Важливим є те, як саме означник незалежності залежить від ширших дискурсивних практик конкретного суспільства. В найбільш редукованому вигляді незалежність зводиться до відсутності тиску на окремих суддів. Під тиском найчастіше мається на увазі тиск з боку голови суду, прокуратури, інших державних органів, що позначається в домінуючому дискурсі як *«телефонне право»*. Характеризуючи свою роботу судді пишались відсутністю тиску. Саме формулювання *«пишати тим, що мені не вказують»* може свідчити про те, що випадки тиску в судовій системі існують і вони доволі поширені. З іншого боку, такий предмет гордості може говорити про відчуття приналежності до спільноти, ядром якої є прагнення до неможливої незалежності:

«Але я пишаюся тим, що мені ніхто не вказує, і я можу відверто, чесно на будь-якому поліграфі сказати, що я є процесуально незалежна особа і я керуюся тим, що у мене в законі написано, і те, що я проаналізувала, прийняла якесь рішення і як я відчуваю, тому що, знаєте, справедливість – це емоція має бути, це відчуття. Тому от в цьому плані я можу сказати, хай там що говорять, розказують... У нас телефонного права, дякувати богу, немає» (Суддя 10).

3.3.2. Суспільний тиск. В уявленнях опитаних суддів вимір незалежності значно ширший, і включає в себе не лише *«телефонне право»*, але і тиск суспільства. Один з проявів незалежності для суддів полягає також в здатності судді протистояти суспільному тиску. Ця теза є дещо контрінтуїтивною, з огляду на те, що суд покликаний втілювати уявлення суспільства про справедливість. Один з учасни_ць дослідження зазначав, що *«суддя має бути готовий до того, що його рішення не буде сприйнято суспільством — це перший серйозний виклик в його роботі»*.

Під тиском суспільства можуть матися на увазі дуже конкретні, по-своєму екстремальні, кейси, як наприклад, у випадку, коли молода суддя розглядає кримінальну справу військового, і на чю підтримку збирається два автобуси його побратимів. Протестні акції можуть навіть порушувати принципи поваги до суду, так, судді неодноразово згадували про акцію під судом, в ході якої на

смітник було викинуто опудало, яке символізували чи то правосуддя, чи то конкретного суддю.

Гласність процесу в Україні доведена до максимуму. Будь-хто може прийти майже на будь-яке судове засідання. Закриті засідання можливі в чітко визначених випадках. Обмежити присутність ЗМІ також достатньо проблематично. Втім, для присутності ЗМІ можуть існувати інфраструктурні перепони, наприклад, маленька судова зала. Судді дуже по-різному ставляться до присутності журналістів. Для когось така присутність є психологічно важкою в силу певних рис характеру. Але є судді, які, навпаки, радіють участі ЗМІ, бо це робить процес більш прозорим для громадськості й убезпечує суддю від підозр: *«[П]редставники ЗМІ ходять на засідання, бачать, які є докази, а яких доказів немає»*. З цього погляду добросовісна робота ЗМІ навпаки допомагає судді уникнути надмірного тиску, який виникає через створення хибного уявлення про однозначність в конкретній справі.

Один із респондентів згадував зі своєї практики закритий розгляд справи про звалтування неповнолітньої, який призвів до виправдувального вироку через відсутність доказів. Суддя *«взяв на себе хрест»*, бо громадськість рішення не сприйняла через нерозуміння причин, чому суддя виніс таке рішення, а через вимогу закону щодо закритості таких процесів можливість *«прийти та побачити»* у громадськості не було. Таким чином суддя пішов в розріз з уявленнями громадськості про справедливість, метафора ж хреста підкреслює важкість цієї дії, але одночасна їй необхідність заради самої ж громадськості.

В окремих випадках (резонансних справах) суддя потрапляє в вельми вразливе становище, коли бажаний на рівні дискурсу текст судового рішення вже сформований, і подальші дії та рішення судді оцінюються не у співвідношенні з реальністю конкретної судової справи, а з реальністю *«бажаного»*, яка в психоаналітичних термінах може бути описана як інстанція Уявного. В одному з випадків судді довелося навіть зробити собі самовідвід через публічну заяву одного з чиновників. Він заявив, що якщо суддя ухвалить певне рішення (на користь позивача), то це означатиме, що воно куплене.

Найбільш очевидна інтерпретація причин такої ситуації пов'язана з низьким рівнем довіру до суду: суддям не довіряють, а отже знають краще. Втім, більш доречним є відштовхуватися від поняття правосвідомості (Tapp and Kohlberg, 1971). За визначенням Рабіновича, «правосвідомість — це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей (2007, 91). Можна говорити і про певну колективну правосвідомість, внутрішні властивості якої можуть слугувати для поточного опису суспільства (Kurkchiyan, 2012). Звісно колективна правосвідомість може функціонувати в межах різних груп та класів, водночас в найбільш загальних рисах її можна атрибутувати усьому суспільству. На нашу думку, однією з характеристик правосвідомості сучасного українського суспільства є недовіра до правового порядку та нерозуміння його важливості, що може бути описано через термін правового нігілізму. Саме цим терміном найчастіше оперують, коли говорять про низький рівень правосвідомості.

Якщо судові рішення є результатом певної законної процедури, то нехтування цією процедурою через інстанцію Уявного є способом уникання закону. Закон в свою чергу відсилає нас до простору Символічного. Низький рівень правосвідомості є нічим іншим як униканням інстанції Символічного. В такому сенсі незалежність суду потребує визнання інституції та носіїв ідей інституції (суддів) в якості символічних фігур.

Додатковий аргумент стосовно уникання символічного порядку, як властива українській правосвідомості риса, можна вибудувати навколо типового образу судді (Сіда, 2005). Можна говорити про те, що в сучасній українській культурі судді та судова система описується абсолютно однаковим особливим чином. Його можна описати як певне твердження-вимогу «всі судді корумповані»¹⁰. Втім, в контексті цього аргументу не так важливо як саме

¹⁰ Якщо спробувати використати цю схему на індивідуальному рівні умовного пересічного українця, то об'єкт бажання, якщо сприймати його буквально як пропонує Лакан, в цьому випадку – це бажання мати можливість

сформований образ, а радше факт його одностайності та безальтернативності. Не складно зрозуміти, що твердження-вимога «всі судді корумповані» будується на певній символічній забороні, а саме на забороні бути корумпованим суддею. Тотальність цього твердження-вимоги¹¹ може вважатися одним зі способів уникання символічного порядку, його нівелювання: заборони бути корумпованим суддею не існує, якщо всі судді корумповані.

Таке дискурсивне розміщення в свою чергу резервує *status quo*, тобто не дає можливість системі якісно змінитися. Це пов'язано з тим, що будь-яка зміна будується навколо символічного порядку, де суб'єкт йому або підпорядковується, або чинить опір (що є однією тією самою дією з різним знаком). Отже опір і є точкою можливою зміни. Якщо ж Символічне уникається, а як було сказано вище правовий нігілізм і проявляє себе в нівелюванні важливості закону як Символічного, то зміна як така стає неможливою. Враховуючи особливість правосуддя як дзеркала суспільства, це пояснює, чому зміни в судовій системі неможливі в короткостроковій перспективі і чому для будь-якої зміни необхідна наявність альтернативних образів суддів та судової системи в масовій культурі.

3.4. Справедливість

В контексті вищесказаного не дарма суд в публічних обговореннях переважно окреслюється через вимогу справедливості, а не незалежності. З одного боку існує запит на справедливість від громадськості, а з іншого самі судді покладають на означник справедливості певні надії щодо проблеми (не)залежності судді від суспільного тиску. Водночас справедливість є певною лакуною, яка має здатність всмоктувати в себе усі можливі значення, тобто відноситься до реєстру Уявного, а не Символічного.

мати корумпованого суддю. Потрапляючи в ситуацію, де необхідно вирішити правовий спір, суб'єкт радше хотітиме мати певну впевненість через хабар, ніж довіритися незалежному суду.

¹¹ Парадоксальним чином в питаннях обговорення правосуддя в публічному дискурсі тривоги якраз і немає. Емоції у вигляді обурення або занепокоєння є радше свідченням задоволення. Прояв тривоги в аналітичному сенсі можливий лише тоді, коли можливості корумпованого судді не буде – тобто заборона бути корумпованим суддею не буде нівелюватися твердженням-вимогою про тотальну корумпованість суддів.

Самі учасни_ці дослідження згадували справедливість як одну з найважливіших рис правосуддя, ядро правосуддя. Ідеальний образ судді визначався через такі описи: *«наявність відчуття справедливості», «несприйняття несправедливості», «внутрішнє переконання», «розуміти елементи справедливості», «розуміти що справедливо, а що несправедливо».*

В описах повсякденної роботи справедливість фігурувала в двох вимірах: відновлення справедливості та співвідношення справедливого та законного.

3.4.1. Змістовне наповнення поняття справедливості. В першому випадку справедливість визначалася негативно, тобто мова про справедливість з'являлася у зв'язку з порушенням справедливості. Учасни_ці дослідження визначали справедливе через його негачію - несправедливе. В учасни_ць дослідження закономірно виникали проблеми з тим, щоб сформулювати справедливість як щось, що має чітко окреслені межі. Так, на питання дослідниці про те, чим є справедливість для конкретного учасника дослідження, була отримана наступна відповідь, яка чудово резюмує неможливість опису: *«Дуже абстрактне питання, про нього книжки там пишуть, по чотири томи можна розповідати, що таке справедливість».*

Інший учасник дослідження зазначав, що не дивлячись на те, що справедливість описати неможливо, все ж існують окремі елементи, з яких вона складається. Втім, він не зміг навести перелік цих елементів: *«І оцю справедливість не можна описати словами, але вона будується на тих складових, якщо в судді немає розуміння цих складових, то він не може досягнути кінцевого результату. Але це звичайний персонаж».*

Про справедливість дійсно написано надзвичайно багато праць. На думку Майкла Сендела, усі наявні теорії справедливості можна звести до трьох груп: 1) утилітаристські теорії, 2) теорії, засновані на ідеї свободи і 3) теорії, засновані на ідеї блага. Утилітаристські теорії означають справедливість через максимізацію щастя максимального числа людей. Тоді як теорії другого типу зосереджуються навколо питання індивідуальних прав та їх захисту, при чому перелік цих прав є предметом постійного обговорення. Зрештою теорії засновані на ідеї блага, які

ведуть свій початок від Аристотеля, пропонують ґрунтувати справедливість на вихованні певних чеснот, які є бажаними для суспільства (2009). При цьому Сендел застерігає, що в більшості випадків, коли мова йде про перші дві моделі справедливості, вони все ж ґрунтуються на невідрефлексованих уявленнях про бажані чесноти – тобто є похідними від погляду Аристотеля на справедливість, але варто враховувати, що сам Сендел є прихильником цієї останньої теорії.

Власне цікаво, що судді говорили про відчуття справедливості, як необхідної риси для судді, а не розуміння справедливості або чіткого уявлення про неї. Можна зробити припущення, що це відчуття справедливості якраз і будується на уявленнях про певний спосіб життя, про спільне благо, про чесноти, які на думку суддів повинні культивуватися в суспільстві. Тож уявлення суддів про чесноти можуть мати значний потенціал для подальших досліджень судової влади та українського суспільства загалом.

Є ще один спосіб погляду на справедливість серед суддів, якому вдається уникнути питання про змістовну складову справедливості. Деякі учасни_ці дослідження згадували про справедливість як про певний перелік складових самого процесу: *«рівність, змагальність, відкритість, публічність, гласність, неупередженість, об'єктивність»*. У випадку дотримання цих елементів судові рішення повинно бути визнане справедливим. Такий погляд співвідноситься з тим, що в соціальній теорії прийнято називати процесуальною справедливістю (Tyler and Allan Lind, 2002). Якщо учасни_ці процесу відчувають, що ставлення до них в процесі було однаковим, то виникає довіра до інституції, а в нашому випадку це надає рішенню форми справедливості (Bradford et al., 2016). Водночас з аналізу відповідей респондентів стає зрозуміло, що процесуальна справедливість є лише однією з умов справедливого рішення, і не може собою замінити *«відчуття справедливості»*.

Процесуальна справедливість тісно пов'язана з функцією судді, яку підкреслювали судді (особливо молодшого покоління), - бути арбітром для сторін. Оскільки процесуальна справедливість може бути достатньо легко операціоналізована, то її звершення пов'язано передусім з якістю організації

процесу та здатності судді бути нейтральним, про що зазначалося вище у зв'язку з означником незалежності суддівської професії.

Також треба додати, що поняття справедливості судді великою мірою визначали через категорію моралі. Зокрема, учасни_ці дослідження підкреслювали важкість саме «*морального аспекту*» справ, де їх внутрішнє відчуття справедливості не відповідає нормі закону. «Однак обидва поняття (справедливість та мораль) характеризуються високим рівнем абстракції, можна навіть сказати, пустотою — поза конкретною соціальною реальністю та поза конкретним випадком їх не існує» (Соколова та інші, 2023, с.52).

3.4.2. Законне та справедливе. Протиставлення законного та справедливого виникало в ході інтерв'ю в більшості випадків спонтанно. Цікавим є те, що справедливе та законне не є опозиціями на рівні побутової мови. Більше того вимога до судового рішення оформлюється через одночасну предикацію «законного» та «справедливого». Втім, є певні ситуації, коли поняття законності та справедливості набувають дихотомічного значення. Майже всі опитані судді зазначали, що випадків, коли правовідносини регулюються явно несправедливим законом не так багато, і вони є радше винятком в їх роботі. Водночас кожен учасник дослідження зміг пригадати такі випадки. Саме в таких екстремальних випадках справедливість себе оприявлює, тоді як в простих справах вона функціонує імпліцитно.

Поруч з функцією арбітра судді визначали своє завдання як продукування справедливих та законних рішень. Учасни_ці дослідження визнавали, що такі рішення не завжди можливі, і серед учасни_ць дослідження були різні думки щодо того, чому саме треба надавати перевагу – законному рішенню чи справедливому рішенню.

Окремі судді однозначно заявляли про те, що судові рішення має бути в першу чергу законним, а справедливим вже за можливості, не в останню чергу через те, що «*справедливість у кожного своя*», а законність дозволяє базуватися на визнаних всіма в умовах представницької демократії правилах. Надання

переваги справедливому рішенню такими суддями сприймалося як *«радикалізм в суддях»*.

Крім того, частина опитаних суддів першої інстанції дещо применшувала свою роль та була переконана, що судова практика не формується на їх рівні, а тому вони повинні чекати на зміни практики згори - від вищих судів. Такі судді дуже обережно ставляться до змін в судовій практиці, оскільки різка зміна практики з необхідністю веде до порушення справедливості, яку відновити вже неможливо. Показовим є наступна цитата судді щодо зміни судової практики та проблеми, яка може виникнути з утвердженням справедливості:

«Судова практика змінюється, а рішення людини не змінюється. Це зміна судової практики, і тому іноді знаєте, от старі судді, такі які давно працювали в Верховному суді, вони кажуть: «Практику треба змінювати, ну, досить обережно». Тому що інколи виходить так, що... Це ж не нововиявлена обставина, зміна практики, розумієте? І тут знов-таки питання... для когось це буде дуже несправедливо, бо вони просто попали в той період, коли практика була іншою» (Суддя 14).

Втім, такі судді знаходять способи балансування справедливості. Зокрема, в кримінальному процесі це виявляє себе в мірі призначення покарання. Можна навести приклад зі зберіганням наркотичних речовин у невеликих кількостях, де судді навіть середньостатистично надавали найменше з можливих покарань, оскільки не бачили в цьому порушенні суспільної небезпеки, яку передбачив законодавець.¹² Інший приклад, який наводили учасниці дослідження, – це дрібна крадіжка в умовах воєнного стану, яка встановлює відповідальність від 5 до 8 років позбавлення волі. Розуміючи неспівмірність такого покарання, судді *«буквально натягували»* обставини справи, щоб дати можливість дати обвинуваченому умовний строк.

¹² Цей випадок цікавий ще тим, що на ньому можна прослідкувати логіку призначення покарання, оскільки санкція цієї статті була модернізована. Законодавець збільшив мінімальний штраф з 850 гривень (середнє покарання було наближено до цієї суми) до 17000. Розуміючи, що підсудні не можуть сплатити штраф, судді почали призначати обмеження волі з іспитовим терміном. Тобто враховуючи соціальний статус підсудних судді вибрали більш суворе покарання, оскільки воно було менше суворим в уявленнях підсудних.

Інші учасни_ці дослідження навпаки наполягали на тому, що у випадках, коли ситуація дихотомії законного та справедливого постає, то вони *«стають на бік справедливості»*. Причому позиція судді першої інстанції для них здається більш виграшною, оскільки існує можливість перегляду справ апеляційним та Верховним судом, і це дещо зменшує на них тиск, пов'язаний з необхідністю піти проти наявної практики - судді апеляції можуть *«поправити»* рішення.

Водночас для деяких учасни_ць дослідження ситуації дихотомії законного та справедливого поставали радше як інтелектуальний виклик. Хоча на рівні мови ця опозиція простежувалася чітко, ті практики, які вони описували свідчили про те, що суддя, на їх переконання, не має визнавати цю дихотомію, адже поєднання справедливості та законності є основним завданням судді: *«В нього [судді] є закон чим він керується, але ж мета його – досягнути цієї справедливості з використанням цього закону»*.

Як зазначив один з учасни_ць дослідження: *«будь-який досвідчений суддя знає, як зробити справедливе рішення законним»*. Ця теза може здатися суперечливою, оскільки легко може бути прочитана в дусі народного прислів'я *«закон як дишло, куди повернеш, туди і вийшло»*, тобто як здатність маніпулювати законом. Водночас, в контексті дослідження малися на увазі передусім ситуації, де судді вбачали певну несправедливість саме на рівні закон, обто ті випадки, коли судді, згідно зі своїм внутрішнім переконанням, сприймали застосування конкретної норми в конкретній ситуації як несправедливість.

Поняття несправедливого закону достатньо проблематичне саме по собі. Густав Радбрух, зокрема, ввів поняття законного неправа та надзаконного права, реагуючи на виклики, які постали перед юридичною наукою у зв'язку з Холокостом (2004). Одна з учасниць дослідження чудово радикалізувала тезу про несправедливий закон: *«Але люди в першу чергу мають зрозуміти – ну, саме суспільство – що закон і справедливість це різні поняття. Справедливість – це про філософсько-моральне поняття, так само як і етичність. І моральність. А закон – це те, що... В принципі написаний закон, ну, в більшості випадків – він несправедливий, тому що він не враховує ситуації індивідуально кожного. Він*

написаний для якихось загальних правил, але кожна ситуація вона досить індивідуальна» (Суддя 14). Парадигма, за якої будь-який закон розглядається як несправедливий, дуже нагадує концептуалізацію насилля в психоаналітичній традиції, відповідно до якої все є насиллям. Хоча ця теза була відкинута сучасністю на користь тези про недопустимість насилля, на нашу думку, вона має значний емансипаторний потенціал.

Наведемо декілька найбільш ілюстративних прикладів, які згадували учасниці дослідження, для того щоб краще розуміти, що мається на увазі під дихотомією законного та справедливого:

1) непропорційна відповідальність за порушення норм карантину, коли люди, наприклад, виходили гуляти в парк, або йшли кудись в групі по три людини, або були без паспортів;

2) непропорційна відповідальність за дрібну крадіжку в умовах воєнного часу (від 5 до 8 років за крадіжку);

3) скасування та зобов'язання повернути усю суму попереднього наданих субсидій через неподання документів, хоча з контексту справи зрозуміло, що людина *«не може вижити без цієї субсидії»*.

Для наведених вище ілюстративних випадків і подібних їм можна виділити дві стратегії, які судді застосовують для утвердження свого внутрішнього переконання щодо справедливості. В основі цих стратегій лежать підходи до тлумачення норм права і умовно їх можна назвати технічною та дискреційною стратегіями.

3.4.2.1. Технічна стратегія в цих випадках полягає в тому, що суддя намагається знайти якісь невеликі формальні помилки, на яких можна збудувати своє обґрунтування. Тобто в окремих випадках надмірний формалізм є способом утвердження справедливості, хоча на рівні здорового глузду такі формальні підстави можуть здаватися смішними і такими, що не мають стосунку до справедливості (наприклад, відсутність довідки, порушення строку в декілька днів тощо).

Загалом надмірний формалізм вважається недоліком нашої правової системи. Ілюстративним прикладом тут є питання про недопустимість доказів. Відповідно до Кримінального процесуального Кодексу, якщо доказ зібрано з порушеннями, то він є недопустимим, тобто не може враховуватися суддею при ухваленні рішення, не може нічого доводити. Формалізм якраз і полягає в тому, щоб при наявності будь-якого порушення в незалежності від тяжкості порушення та від обставин справи цей доказ визнавати недопустимим. Ситуація особливо гостро стоїть у зв'язку з подекуди низькою кваліфікацією працівників правоохоронних органів саме у галузі права, і тому суддя може обґрунтовано закривати справи, більше того, це та стратегія, якою можуть наполегливо користуватися адвокати, коли це вигідно для їх клієнта:

«Деякі справи я закривав за відсутністю складу правопорушення, бо наші поліціянти, на жаль, ну далекі від того, щоб збирати належним чином докази, юридично правильно їх оформлювати, тому... будь-який досвідчений адвокат та суддя можуть ці докази швиденько визнати недопустимими, неналежними і закрити справу» (Суддя 11).

Надмірний формалізм часто підіймає питання про справедливість. Якщо продовжити приклад про недопустимі докази, то можуть виникати ситуації, коли судді не враховують ті докази, які очевидно свідчать про провину особи. Причому судді роблять це без злого умислу, більше того, учасни_ці дослідження ділилися такими ситуаціями і означували їх як морально складні, очевидно несправедливі, але в більшості випадків вони нічого не могли з цим зробити саме через домінуючий формальний підхід до тлумачення норм права.¹³

Працюючи в системі суддя так чи інакше стає спеціалістом з питань формального тлумачення норм права, це є однією з частин професійної соціалізації судді та, ширше, всієї правничої спільноти. Водночас це дає суддям

¹³ В конкретно цій ситуації практика почала мінятися нещодавно завдяки позиції Верховного Суду. Тепер суддя отримав можливість оцінювати кожну окрему ситуацію.

можливість використовувати формалізм як зброю в питаннях утвердження справедливості:

«Та навіть повертаючись до часів Революції Гідності. Я не працював суддею на той час, але... але судді кажуть: «Ми не могли прийняти інші рішення». Та могли. Могли прийняти інші рішення, ніж брати під варту людей. Особливо, особливо... Я таких знаю. Повірте, могли. Вони можуть... пере, пере... перемелити [sic] будь-якого прокурора, навіть Генеральної прокуратури, [сміючись] не треба недооцінювати суддів» (Суддя 11).

3.4.2.2. Дискреційна стратегія вимагає від судді обґрунтування свого рішення в дещо інший спосіб, зокрема, через використання загальних принципів, стандартів, більш творчого осмислення практики. Але фактично суддя в своєму рішенні має так чи інакше констатувати, що він чи вона не буде застосовувати норму права тим способом, який від нього вимагає домінуючий формальний підхід.

При цій стратегії велике значення має чим саме буде обґрунтовувати суддя своє рішення, оскільки суддя не може *«не послатися на жоден нормативно-правовий акт»*. Розуміючи недоліки національного законодавства судді в таких випадках звертаються до практики Європейського Суду з прав людини¹⁴, оскільки обов'язковість його рішення визнається Україною: *«Я завжди знайду, як обґрунтувати рішення, тому що в кодексі чітко прописано, що [Європейська] конвенція з прав людини — це найвища ланка, на яку можна рівнятися, і там завжди є за що зачепитися, знайти практику та поставити її наверх» (Суддя 19)*. Крім того, судді можуть звертатися до міжнародних стандартів, *«обходячи недосконалість»* національного законодавства.

Зрозуміло, що обґрунтування такого рівня ставлять перед суддею дещо інші інтелектуальні виклики, ніж обґрунтування при формальному підході. Це

¹⁴ Окремі учасниці дослідження зазначали про проблему надмірного використання практики Європейського Суду з прав людини, або в тих випадках, коли питання достатньо мірою врегульовано на національному рівні і не потребує додаткових посилань на цю практику, або у випадках, коли посилання на практику *«кочують з рішення в рішення»* навіть якщо вони є просто недоречними для застосування в конкретній справі.

не означає, що другий варіант з необхідністю легший – складність буде залежати від конкретного випадку. Але використання ширших принципів вимагає від судді системного погляду та досвідів, які виходять за межі відпрацьованих системою, частиною якої вони є. Особливість формального підходу при тлумаченні права як раз в тому, що він герметичний, часто базується на відтворенні попереднього досвіду (не обов'язково власного), який формується всередині системи. Вправність судді в цьому випадку полягає в здатності деконтекстуалізувати цей досвід та відтворити його оригінальним чином в іншому контексті.

Учасни_ці дослідження підкреслювали, що суддя повинен мати дискрецію (тобто певну свободу дій), але водночас не має перебувати *«у вільному плаванні»*. З проведених вище міркувань вбачається, що ця дискреція якраз і обмежується означником інтелектуальності, який включає в себе прийнятні для суддівської спільноти способи обґрунтування свого рішення. Імовірно саме це мається на увазі, коли чинні судді підкреслюють важливість професійності для кандидатів на зайняття судді. Можна висунути гіпотезу про те, що професійність судді в українському контексті включає в себе здатність використати закон у спосіб, який відповідає його чи її *«відчуттю справедливості»*.

Проблема формального підходу до тлумачення норм права в українському контексті полягає не в його обмеженості, а в тому, що цей підхід витісняє всі інші можливі способи тлумачення.

Судді вбачали велику перевагу формального підходу в його здатності забезпечувати одноманітне тлумачення норм та формувати сталу практику, тобто забезпечувати стабільність права. Втім, ця ідея ґрунтується на викривленому уявленні про те, що формальне тлумачення одноманітне, оскільки воно близьке до тексту норми. Тобто властивість інструменту ототожнювалася з використанням цього інструменту. Сліпа пляма формалізму полягає в тому, що, виключаючи дискрецію на рівні змісту, формальний підхід відкритий для дискреції в його власному застосуванні – суддя в кожній конкретній справі вирішує враховувати чи не враховувати (надто) формальні моменти у справі.

Ймовірно саме з цим пов'язана парадоксальна ситуація, що не дивлячись на панування формального (навіть надмірно формального) підходу правозастосування все ще є непередбачуваним, на думку суддів:

«Тобто Верховний суд України допускає в своїх справах різне застосування одних і тих самих норм в різних справах по різному. Перша інстанція звичайно, колега, з яким я працюю в одному суді, в одній і тій самій справі може бути два протилежних рішення. [...] Тобто людина, яка іде в суд, вона ніколи, напевно, не знає, яке рішення буде постановлено з її питань. Незалежно від того, які вона докази надасть. Вона все одно ніколи не може певно знати, яка судово практика, як суд застосує в її справі на виході, як він застосує, яке рішення вона отримає» (Суддя 8).

В контексті несправедливого законодавства формальний підхід судді може виглядати в очах суспільства як «трюк», який не сприяє якісній зміні праворозуміння, а також як пасивність. Тоді як дискреційні підходи в певних межах сприяють поступовим змінам в судовій практиці та правосвідомості, та можуть виглядати як активні спроби судді встановити справедливість.

3.4.3. Законодавчі прогалини. Інша ситуація, де питання справедливості підіймається не менш інтенсивно, - це ситуація відсутності правового регулювання в конкретній справі. Один з опитаних суддів (колишній професор) зазначив, що був сильно здивований, наскільки багато ситуацій не врегульовано законом. Найбільшим відомими випадками є відсутність регулювання на якомусь широкому рівні, в той час коли на повсякденну роботу судді більшою мірою впливає відсутність регулювання саме в дрібних аспектах. В умовах відсутності регулювання суддя вже не може спертися на дихотомію законного та справедливого. Тому ця ситуація навіть краще ілюструє, як судді конструюють справедливість.

Учасни_ці дослідження зазначали, що в першу чергу вони намагаються з'ясувати, чи наявна якась судово практика. Якщо зазвичай використовується практика Верховного Суду та апеляційних судів, то в таких ситуаціях суддя може бути зацікавлений навіть в практиці, яка виробляється на рівні першої інстанції.

Особливо це працює в умовах появи нових типів правовідносин (наприклад, отримання свідоцтва про смерть на основі документів окупаційної влади) або правопорушень. Зокрема, учасни_ці дослідження (судді першої інстанції) висловлювали занепокоєння щодо судових справ у воєнних злочинах, оскільки хвиля їх розгляду почалася і вони перші в системі, хто її зустрів. За таких обставин судді, які розглядатимуть ці справи, будуть вивчати судові рішення своїх колег навіть першої інстанції.

Заповнення законодавчих прогалів є одним з тих моментів, де судді, правнича спільнота та навіть, ширше, громадянське суспільство, можуть мати місце для спільного творення соціального порядку в менш ієрархізований спосіб. Сформовані в суспільстві практики можуть бути для суддів орієнтиром при ухваленні рішень в таких справах:

«Рішення по відчуттю справедливості, або правильності, або якоїсь практики як у людей робиться. А щось трапляється в ситуації, що навіть і в практиці не знайдеш як у людей робиться. І доводиться по якимось таким праворозумінням, відчуттям справедливості рішення приймати» (Суддя 5).

Там, де таких практик немає, суддя може виходити або з уявлень про справедливість, або з формалізму. Втім, на нашу думку, враховуючи особливе розміщення судді формалізм є однією з форм уявлення про справедливість.

Важливо також згадати про те, як проблема відсутності законодавчого регулювання розміщується в публічних дискусіях. Одна з найбільш поширених реакцій якраз полягає в намаганні якомога швидше та сильніше зарегулювати проблемне питання. Видається, що будь-яка проблема може бути вирішена завдяки зміні законодавства, а висока інтенсивність правового регулювання асоціюється з пануванням правового порядку. Водночас це зовсім не свідчить про рівень правосвідомості громадськості та функціонування закону в реєстрі Символічного. Про це, зокрема, згадує Кістяківський, який навпаки доводить існування зв'язку між зарегульованістю (наддетальні положення) та нерозумінням важливості права як соціального інституту (1999, с.371).

Можна спробувати застосувати і концептуальний апарат Дельоза. Кожне «актуальне тіло» характеризується певним набором рис та афектів, але також має «віртуальний» вимір, який включає в себе широку потенцію до набуття інших властивостей. Джерело таких потенцій і є «тілом без органів» (Deleuze, 1990). Текст закону (як актуальне тіло права) має потенцію до численних інтерпретацій, і не дивлячись на саме письмову форму перебуває в процесі постійного безперервного становлення, навіть якщо не відбуваються його буквальні модифікації на рівні тексту (внесення змін). Саме це становлення відбувається за допомогою громадськості, правників та, в першу чергу, суддів. Парадоксальним чином, велика кількість законодавчих змін в цьому контексті може свідчити не про прагнення становлення, а, навпаки, його уникнення – постійна спроба створити нерухоме тіло.

3.4.4. Справедливий та незалежний суд. Вище ми вже підіймали питання неможливості досягнення незалежності суддями в широкому сенсі цього слова. Ця неможливість конституюється особливим розміщенням судової гілки влади, яка пронизана уявленнями суспільства про справедливість.

Можна висунути гіпотезу про те, що український суд довгий час намагався ізолювати себе від суспільства. Не дивлячись на пафосні лозунги радянської революції про «народний суд», з часом судова система стала надзвичайно бюрократизованою та орієнтованою на партійні інтереси. Втім, ця гіпотеза потребує додаткових розвідок. Ця ізолюваність отримала своє логічне обґрунтування в наданні законності пріоритету над справедливістю. Законність в цьому сенсі виступає певним алібі, чимось таким, що дозволяє розгледіти чіткі межі між суспільством та правосуддям, які в збалансованій системі повинні залишатися розмитими. Тобто законність та незалежність доповнюють один одного, обмежуючи означник справедливості з двох сторін – через інституційний каркас судочинства та через змістовну роботу суддів в конкретних справах, яка була описана в термінах надмірного формалізму вище.

3.4.5. Виробництво справедливості. Вище також підіймалося питання про роль встановлення істини в судовому процесі та ту роль, яку відіграє в цьому суддя. Кістяківський зазначає, що прагнення до справедливості є невід'ємною складовою мислення будь-якої людини (1999, сс. 115-116). Хоча для соціолога орієнтація на моральний світ не є придатною для здійснення наукової роботи, все ж соціолог – це в першу чергу людина, тому, на думку Кістяківського, «про все, що відбувається між людьми, можна і варто судити з моральної точки зору, встановлюючи справедливість або не справедливість того чи іншого явища» (1999, с.109).

Кістяківський на основі їх невідчужуваності та загальнообов'язковості виділяє дві категорії, які варто застосовувати для аналізу будь-якого соціального явища: необхідність та справедливість. Якщо необхідність є категорією пізнання, тобто встановлення причинно-наслідкових зв'язків, то категорія справедливості пов'язана в першу чергу зі здатністю надати оцінку певному явищу. Кінцевий результат будь-якого соціального процесу Кістяківський вбачає в формуванні або моральної вимоги, або у встановленні правової норми. Безумовно таке встановлення пов'язано з необхідністю, оскільки стає результатом певних причинно-наслідкових зв'язків. Водночас така необхідність ставить питання про форму її здійснення, і саме форму необхідності формує справедливість. Кістяківський навіть ще більше зближує категорії необхідності та справедливості, говорячи, що «сама ця причинно обумовлена необхідність проникає у свідомість людей у вигляді прагнення певної справедливості та отримує своє вираження у встановленні певного підпорядкування» (1999, с.109).

Якщо спробувати застосувати цю тезу безпосередньо до практик правосуддя, де поняття соціального явища замінимо на конкретні справи, то бачимо певну паралельність процесів необхідності та справедливості, тобто необхідність з'ясування істини та необхідність встановлення справедливості в межах кожної конкретної справи. Ми вже зазначали, що на нашу думку, система правосуддя в її сучасному вигляді характеризується неможливістю досягнення ані незалежності (яка, на нашу думку, має бути асоційована з категорією

необхідності, оскільки саме вона забезпечує «об'єктивність»), ані справедливості в їх онтологічному вимірі. У зв'язку з чим судді працюють в умовах подвійної неможливості. Але якщо незалежність характеризується неможливістю досягнення як такої, то справедливість є якраз предметом, навколо якого вся машина правосуддя з притаманними їй інституційними практиками безперервно вибудовує консенсус.

Аналогічно цьому наукове пізнання ґрунтується навколо істини, доступ до якої закритий. Водночас це не заважає науковій спільноті виробляти знання, керуючись передусім консенсусною теорією істини. Саме ця аналогія послугувала для нас поштовхом означити систему правосуддя через поняття «виробництва справедливості».

Виробництво справедливості таким чином є специфічним процесом, який визначається через інституційні практики всередині системи правосуддя, і має на меті виробництво специфічного виду знання, яке поєднує в собі притаманні людській свідомості категорії необхідності та справедливості. Виробництво справедливості є одним з найважливіших елементів соціального процесу, результатом якого є вироблення правових норм.

ВИСНОВКИ

Основна проблема досліджень професії судді пов'язана з тим, що сама професія з необхідністю підіймає питання про ширший горизонт, а саме про природу права та його місце в суспільстві. Соціологічна традиція вписує право в соціальне, водночас наявні емпіричні дослідження часто будуються на невідрефлексованому уявленні про відокремленість права від соціального, а відповідно концентруються на професії судді достатньо ізольовано.

Не дивлячись на потужну українську соціологічну школу досліджень права початку ХХ сторіччя, на сучасному етапі українські соціологи приділяють надзвичайно малу увагу питанням права, що має наслідком майже повну відсутність емпіричних досліджень, зокрема, щодо суддівської професії.

В суддівській спільноті можна виділити два умовних покоління суддів, в залежності від умов попередньої професійної соціалізації (чи відбувалася вона в суді чи поза ним), а також в залежності від процедури, за якої кандидат набував свого статусу судді (до чи після 2010 року). Для старшого покоління притаманна складність в адаптації до змін законодавства, певна інертність до нововведень. Старше покоління більш схильне до формального застосування норм права, що пояснюється їх уявленнями про самототожність тексту закону, тобто уявлення про те, що текст закону може бути втілений в соціальній реальності “без похибки”, *per se*. Здатність до швидкої адаптації та обробки великих масивів інформації допомагає суддям «молодшого» покоління використовувати складніші юридичні категорії в своїй повсякденній роботі, такі як пропорційність, верховенство права тощо. Молоде покоління більше цінує наявність різноманітного досвіду у судді (професійного і не тільки), це допомагає розмивати межі між «законом» та «правом» та вносить вклад в подолання домінування позитивістської традиції.

У зв'язку з низьким рівнем престижу суддівської професії, судді бачать необхідність виправдовувати свій вибір професії. Такі стратегії виправдовування зводяться або до констатування випадковості обрання такої кар'єри (тобто

заперечення наявності такого бажання), або до ретроспективного постулювання наївності вибору професії, або ж пов'язані з бажанням продукувати зміни в системі. Говорячи про випадковість вибору свого кар'єрного шляху судді в першу чергу намагалися відокремитися від ризику бути ототожненими з бажанням корупційної наживи.

В ході дослідження були виявлені та систематизовані чотири означники – характеристики суддівської професії: незалежність, справедливість, інтелектуальність та динамічність. Їх розміщення є унікальним для кожного судді, але в найбільш загальних рисах вони складають схему суддівської професії.

Інтелектуальність роботи судді в першу чергу полягає в здатності судді об'єднати тотальність права з конкретним випадком, створюючи між ними конструкцію третього порядку. В цьому сенсі, мотивування рішення є однією з найважливіших складових судді, оскільки саме в цьому процесі суддя проявляє себе в активній ролі.

В своїй роботі судді широко використовують категоризацію справ на прості і складні. Водночас особливість суддівської професії як раз полягає в тому, що суддя чинить опір цій категоризації, оскільки вимога ставитися до кожної справи як до такої, де суддя одночасно знає та не знає про своє рішення, є умовою, на якій базується правосуддя як жест символізації. Надмірне навантаження може змушувати суддю відмовлятися від такої моделі.

Надмірне навантаження великою мірою відповідає і за динамічність професії судді. Будучи динамічною в принципі, в таких умовах судова професія стає пов'язаною з постійними перепрацюваннями. Крім того, через інфраструктурні проблеми суддя витрачає значну частину часу для вирішення проблем матеріального характеру всередині своєї «судової одиниці» (трикутник суддя – помічник судді – секретар судового засідання). Ситуація ускладнюється також поширеними випадками недобросовісної поведінки сторін, які суттєво впливають на можливість судді планувати свій робочий день. Судді використовують різні підходи до оптимізації свого робочого дня.

Незалежність характеризується певним парадоксом: не дивлячись на неможливість досягнення незалежності, увесь інституційний каркас правосуддя будується саме навколо незалежності (організаційна структура, стандарти тощо). Будучи покликаним втілювати в життя уявлення про справедливе, суд не може бути незалежним від суспільства. Водночас сучасне українське суспільство демонструє надзвичайно низький рівень правосвідомості, який характеризується недовірою до правового порядку та нерозумінням його важливості, і як наслідок униканням інстанції Символічного. В такому сенсі незалежність суду потребує визнання інституції та носіїв ідей інституції (суддів) в якості символічних фігур. Парадоксальним чином лише за умови такої незалежності можливі якісні зміни в системі правосуддя.

Суспільна вимога справедливості, яка адресується суддям, натикається на проблему неможливості визначити справедливість в чітких межах. Суддя має мати «відчуття справедливості», тобто бути чутливою матерією, яка ретранслює уявлення про справедливість. В простих справах справедливість існує імпліцитно, тоді як у справах, де правовідносини регулюються несправедливим законом або не регулюються взагалі, питання справедливості постає в усій своїй наготі та комплексності. Для досягнення справедливості в таких випадках судді можуть застосовувати або технічну стратегію, або дискреційну. Технічна стратегія вписується в домінуючу традицію формального тлумачення норм права, і тому сприймається суддями як більш прийнятна. Серед суддів існує міф про формальне тлумачення норм права, відповідно до якого такий підхід гарантує стабільність судової практики, водночас цей міф не витримує жодної критики, оскільки випускає з уваги той факт, що формальний підхід містить дискрецію на рівні застосування або ігнорування окремих формальних вимог в кожній конкретній справі. Дискреційний підхід в свою чергу вимагає мобілізації більшої кількості досвідів, і часто виявляє себе в використанні для обґрунтування рішень загальних принципів права, практики Європейського суду з прав людини, міжнародних стандартів тощо. Але основна різниця в підходах полягає в тому, що у випадку дискреційної стратегії суддя в своєму рішенні має

так чи інакше констатувати, що він чи вона не буде застосовувати норму права тим способом, який від нього вимагає домінуючий формальний підхід.

Законність та незалежність доповнюють один одного, обмежуючи означник справедливості з двох сторін – через інституційний каркас судочинства та через змістовну роботу суддів в конкретних справах, яка описується в термінах надмірного формалізму. Законність в цьому сенсі виступає певним алібі, чимось таким, що дозволяє розгледіти чіткі межі між суспільством та правосуддям, які в збалансованій системі повинні залишатися розмитими.

Система правосуддя в її сучасному вигляді характеризується неможливістю досягнення ані незалежності (яка, на нашу думку, має бути асоційована з категорією необхідності, оскільки саме вона забезпечує «об'єктивність»), ані справедливості в їх онтологічному вимірі. У зв'язку з чим судді працюють в умовах подвійної неможливості. Але якщо незалежність характеризується неможливістю досягнення як такої, то справедливість є якраз предметом, навколо якого вся машина правосуддя з притаманними їй інституційними практиками безперервно вибудовує консенсус, цей процес може бути названий виробництвом справедливості. Виробництво справедливості таким чином є специфічним процесом, який вибудовується через інституційні практики всередині системи правосуддя, і має на меті виробництво специфічного виду знання, яке поєднує в собі притаманні людській свідомості категорії необхідності та справедливості. Виробництво справедливості є одним з найважливіших елементів соціального процесу, результатом якого є вироблення правових норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Баглай, С., Соколова, М., Герасим, Г., Боброва, А., Бабич, К., Лексіков, Р. (2021). *Дослідження збору даних про безпеку в Україні. Звіт за результатами дослідження*. Київ: Аналітичний центр Cedos, Центр соціології права та кримінології.
- Белоусов, Ю., Венгер, В., Орлеан, А., Крапивін, Є. Шапутько, С., Яворська, В. (2020). *Роль слідчого судді у кримінальному провадженні: Звіт за результатами дослідження (2019—2020 роки)*. Київ.
- Верховний Суд. (2021). *Звіт про здійснення правосуддя Верховним Судом за 2021 рік*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/vidkr_dani_vs/stat_zvit_2021_zag_1
- Волков, В. (Ред.). (2015). *Российские судьи: социологическое исследование профессии*. Москва: Норма.
- Эрлих, О. (2011). *Основоположение социологии права*. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум».
- Інститут прикладних гуманітарних досліджень. (2020). *Барометр довіри до суду: (звіт за результатами Ії фази онлайн-опитування за методом SAWI/ Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні, та сприяння програми USAID «Нове правосуддя»*. Харків: ГО «Інститут прикладних гуманітарних досліджень».
- Жижек, С. (2019). *Як читати Лакана*. Київ: Комубук.
- Квале, С. (2003) *Исследовательское интервью*. Москва: Смысл.
- Кассен, Б. (Кер.), Сігов, К. (Кер.). (2020). *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том четвертий*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
- Кистяковский, Б. (1999). *Философия и социология права*. СПб. : РГХИ, 1999.
- Козюбра, М. (Ред.). (2015). *Загальна теорія права: Підручник*. Київ: Ваіте.

- Лакан, Ж. (2021). *«Я» в теорії Фрейда і в техніці психоаналіза (Семинар, Книга II (1954/1955))*. Москва: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос».
- Мегилл, А. (2007). *Историческая эпистемология*. Москва: 2007.
- Про судоустрій і статус суддів. (2016). Закон України від 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 31, ст.545.
- Рабінович, П. (2007). *Основи загальної теорії права та держави. Навч. Посібник*. Львів: Край.
- Сердюк, О., Огай, М. (2016). *Національне опитування суддів щодо реформування судової системи та виконання законів України: «Про відновлення довіри до судової влади», «Про очищення влади», «Про забезпечення права на справедливий суд»: Узагальнені результати дослідження*. Київ.
- Сердюк, О. (2005). «Чиста соціологія права» Д. Блека. *Актуальні проблеми держави і права*, 25, 45-50.
- Сіда, Ю. (2005). *Судова влада в умовах трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. соціол. Наук*. Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна.
- Соколова, М., Баглай, С., Шматко, І., Рачок, Д. (2023). *Український суддя: покликання, професія, повсякдення. Аналітичний звіт за результатами дослідження*. Київ: Центр соціології права та кримінології.
- Центр Разумкова. (2020) *Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової системи»*. Київ.
- Шматко, Іван. (2023). Чому важливо говорити з самими суддями? В *Український суддя: покликання, професія, повсякдення. Аналітичний звіт за результатами дослідження*. Київ: Центр соціології права та кримінології.
- Abbott, A. (1983). Professional ethics. *American Journal of Sociology*, 88(5), 855–885. <https://doi.org/10.1086/227762>
- baron de Montesquieu, C. (2002). *The spirit of laws*. Prometheus Books.

- Barry, B. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights Into Judicial Decision-Making*. Routledge.
- Black, D. (1972). The Boundaries of Legal Sociology. *The Yale Law Journal*, 81, Issue 6, 1086-1100. <https://doi.org/10.2307/795221>
- Black, D. (1973). The Mobilization of Law. *Journal of Legal Studies*, 2, No. 1, 125-149. <https://www.jstor.org/stable/724029?origin=JSTOR-pdf>
- Bradford, B., Jackson, J. and Hough, M. (2016). Trust in Justice. In Uslaner, E. (ed.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust* (p.633-657). Edward Elgar Publishing.
- Clarke, M. (1976). Durkheim's Sociology of Law. *British Journal of Law and Society*, 3(2), 246-255. <https://doi.org/10.2307/1409819>
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*. Athlone Press.
- Dzmitryieva, A. (2012). How the law really works: The new sociology of law in Russia. *economic sociology_the european electronic newsletter*, 13(2), 13-20.
- Frankfurter, F., Jennings, I. (1936). Courts and Administrative Law – The Experience of English Housing Legislation. *Harvard Law Review*, 49(3), 426–54. <https://doi.org/10.2307/1332943>
- Hamilton, A. (2012). *The federalist papers*. Dutton/Signet.
- Hertogh, M. (2020). Sociology of the living law: exploring the other hemisphere of the legal world. In *Research Handbook on the Sociology of Law* (p.124-135). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789905182.00018>
- Kurkchiyan, M. (2012). Perceptions of law and social order: a cross-national comparison of collective legal consciousness. *Wisconsin International Law Journal*, 29(2), 366-392.
- Latour, B. (2010). *The Making of Law: An Ethnography of the Conseil d'Etat*. Cambridge, Polity Press.
- Luhmann, N. (1985). *A Sociological Theory of Law*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Maiman, R., Craig, M. and Lynn, M. (1999). The Future of Legal Professionalism in Practice. *Legal Ethics*, 2(1), 71–85. <https://doi.org/10.1080/1460728X.1999.11424094>

- Lynn, M. and Yngvesson, B. (1980). Language, Audience, and the Transformation of Disputes. *Law and Society Review* 15, 775–822.
<https://doi.org/10.2307/3053512>
- Merry, S. (1990). *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness Among Working-Class Americans*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Merry, S. (2012). What is Legal Culture? An Anthropological Perspective. In D. Nelken (Ed.), *Using Legal Culture (JCL Studies in Comparative Law)* (p. 52-76). Wildy, Simmonds and Hill, Publishing.
- Nader, L. (1979). Disputing Without the Force of Law. *Yale Law Journal*, 88, 998–1021. <https://doi.org/10.2307/795825>
- Pashukanis, E. (1989). *Law and Marxism: A General Theory*. Pluto Press (UK).
- Posner, R. (2007). *Economic Analysis of Law*. Wolters Kluwer Law & Business.
- Posner, R. (2010). *How Judges Think*. Harvard University Press.
- Priban, J. (2020). Sociology of the rule of law: power, legality and legitimacy. In Priban, J. (ed). *Research Handbook on the Sociology of Law* (p. 110-123). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789905182.00017>
- Rhode, D. (1981). Why the ABA Bothers: a Functional Perspective on Professional Codes. *Texas Law Review*, 59, 689–721.
- Sandel, M. (2009). *Justice: What's the Right Thing to Do?*. Farrar, Straus and Giroux.
- Shmatko, I. (2022). Waiting for Europe: Utopia, Narratives of the Imaginary West and the Materiality of Police Culture in Ukraine. *British Journal of Criminology*. <https://doi.org/10.1093/bjc/azac087>
- Tapp, J. and Kohlberg, L. (1971). Developing Senses of Law and Legal Justice. *Journal of Social Issues*, 27, 65-91. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1971.tb00654.x>
- Thompson, S. (2018). Feminist Relational Contract Theory: A New Model for Family Property Agreements. *Journal of Law and Society*, 45(4), 617–45.
- Trubek, D. M., & Kronman, A. T. (1985). Reconstructing Max Weber's Sociology of Law. *Stanford Law Review*, 37(3), 919-936. <https://doi:10.2307/1228718>

- Tyler, T., Lind, A. (2002). Procedural Justice. In Sanders, J., Hamilton, V. (eds) *Handbook of Justice Research in Law*. Springer, Boston, MA.
https://doi.org/10.1007/0-306-47379-8_3
- USAID. (2021a). *Всеукраїнське опитування суддів щодо незалежності та підзвітності судової влади, судової реформи, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви звіт про результати опитування*. https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/2021_Survey_Judges_Report_UKR.pdf
- USAID. (2021b). *Опитування стосовно довіри до судової гілки влади, суддівської незалежності та підзвітності, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви: Опитування населення та професійних правників, що беруть участь в судових провадженнях, але не є суддями чи працівниками апарату суду*. https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Surveys_Presentation_ROL060221_UKR-1.pdf
- USAID. (2018). *Результати третього опитування професійних юристів – учасників судових проваджень, що не є суддями або працівниками апарату суду*. <https://rsu.gov.ua/uploads/news/1njoctober2018surveylegalprofess-d5114a5a2f.pdf>
- USAID. (2019). *Результати національних опитувань правників, працівників апарату суду та присяжних в 2019 році*. https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/NJ_2019_Surveys_Results_July2019_UKR.pdf
- Venice Commission. (2010). *Report on European Standards as regards the Independence of the Judicial System: Part II — the Prosecution Service*.
- Webley, L. (2020). The sociology of legal professions. In Priban, J. (ed). *Research Handbook on the Sociology of Law* (p. 215-229). Edward Elgar Publishing.
- Weigend, T. (2011). Should We Search for the Truth, and Who Should Do It. *North Carolina Journal of International Law*, 36(2), 389-414.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Гайд глибинного інтерв'ю

Вітання.

Інформація про дослідження.

Інформація про конфіденційність отриманих в ході розмови даних.

Згода на аудіозапис та використання анонімізованих цитат.

Примітка: курсивом виділені додаткові питання.

Блок 1. Біографічний

Як Ви стали суддею?

Розкажіть цю історію. Який був Ваш шлях?

Чому Ви обрали правничу сферу?

Ким працювали батьки?

Як відбувалося навчання в університеті?

Якою була Ваша мотивація стати суддею?

Чи був хтось з оточення, хто підштовхнув стати суддею?

Чи мала вплив (популярна) культура на бажання стати суддею?

Коли виникли думки стати суддею?

Який був попередній досвід роботи (поліція, прокуратура, апарат суду тощо)?

Коли були перші контакти з системою правосуддя?

Ваш професійний шлях у системі правосуддя радше звичний для системи правосуддя чи ні? Як взагалі стають суддями?

Який професійний шлях та мотивація стати суддею у ваших колег?

Блок 2. Повсякдення та умови праці

Як проходить Ваш типовий день у суді?

Яке у вас типове навантаження?

Скільки часу витрачається на ознайомлення з матеріалами, розгляд справ у залі судових засідань, написання рішень, оновлення знань за темою, тощо?

Як взагалі можливо закінчити робочий день, коли ти суддя?

Які справи найбільш типові для вашої практики?

Які справи ви могли би назвати нетиповими?

Що в роботі приносить задоволення, а що важкість?

Як війна вплинула на роботу суду?

Як ви адаптувались до поточних умов?

Які бачите виклики для судової системи в умовах війни?

Блок 3. Буття суддею

Що означає бути суддею?

Який ідеальний образ судді для Вас?

Кому належить інтерпретація права: судді, адвокату чи прокурору?

В суспільстві дуже низький рівень довіри, і суддів часто зображають як корупціонерів. Як ви думаєте, чому в Україні така велика недовіра до суддів? Це виправдано, ні? Чому?

Чи спостерігаєте Ви різницю між поколіннями судей?

Чи відбуваються якісь зміни в тому, які зараз приходять люди працювати суддями? Кадри стали кращими чи гіршими? Чому?

Блок 4. Майбутнє судової системи

Скажіть, наскільки важливою для українського судді є інтеграція в європейських та, ширше, світовий простір?

В рамках кандидатства України в члени ЄС, Україна має провести суддівську реформу. Як ви вважаєте, що така реформа має включати? Чи доцільні всі рекомендації ЄС чи вони, можливо, не враховують якихось речей?

Як мала б виглядати судова система України? Які основні проблеми? Що в ній варто змінити?

Чи є щось, що ми з Вами не обговорили, але Ви вважаєте важливим згадати?

Питання на випадок надмірного використання бюрократичної мови:

Як би ви пояснили дитині, чим займається суд та суддя, зокрема?

Є така фраза, яка особисто для мене, напевно, найбільше асоціюється з судом. "Встаньте, суд іде!". Що мається на увазі під цією фразою? Адже іде не суд, а суддя.